

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

ZESPÓŁ BADAŃ TRANSFORMACJI OBSZARÓW WIEJSKICH
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce

Jerzy Bański, Władysława Stola

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

ZESPÓŁ BADAŃ TRANSFORMACJI OBSZARÓW WIEJSKICH
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA ŁESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Studia Obszarów Wiejskich
tom III

COMMITTEE OF RURAL AREAS
POLISH GEOGRAPHICAL SOCIETY

STUDY GROUP – TRANSFORMATION OF RURAL AREAS
STANISLAW LESZCZYCKI INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION
POLISH ACADEMY OF SCIENCES

Rural Studies

Vol. 3

TRANSFORMATION OF THE SPATIAL AND FUNCTIONAL STRUCTURE OF RURAL AREAS IN POLAND

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

ZESPÓŁ BADAŃ TRANSFORMACJI OBSZARÓW WIEJSKICH
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Studia Obszarów Wiejskich
tom III

PRZEMIANY STRUKTURY PRZESTRZENNEJ I FUNKCJONALNEJ OBSZARÓW WIEJSKICH W POLSCE

Jerzy BAŃSKI, Władysława STOLA

WARSZAWA 2002

<http://rcin.org.pl>

KOMITET REDAKCYJNY:
Jerzy BAŃSKI, Jan FALKOWSKI (przewodniczący),
Benicjusz GŁĘBOCKI, Bronisław GÓRZ, Michał JASIULEWICZ,
Roman KULIKOWSKI, Władysława STOLA

Recenzenci:
Prof. dr hab. Jerzy GRZESZCZAK
Dr Roman KULIKOWSKI

Adres Redakcji
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55
pok. 441, tel. (22) 697-89-41

Redakcja techniczna:
Barbara Solon

Projekt okładki:
W-Team

Publikacja finansowana ze środków Komitetu Badań Naukowych
Numer projektu 5 P06J 006 19, tytuł - *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej
obszarów wiejskich Polski w latach 1988-2000*

ISSN 1642-4689

Oddano do druku w grudniu 2002 r.
Druk i oprawa: Zakład Graficzny UW, zam. 875/2002

<http://rcin.org.pl>

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	7
Cel i problematyka badań	9
1. Obszary wiejskie jako przedmiot badań	13
2. Podstawowe funkcje obszarów wiejskich	15
3. Przemiany struktury przestrzennej obszarów wiejskich - wybrane aspekty	17
3.1. Użytkowanie ziemi	17
3.2. Struktura własnościowa użytków rolnych i wielkość gospodarstw	29
3.3. Produkcja rolna	33
3.4. Zagospodarowanie turystyczne	36
3.5. Struktura społeczno-zawodowa ludności wiejskiej.	39
3.6. Działalność pozarolnicza na obszarach wiejskich	53
4. Klasyfikacja funkcjonalna gmin	60
4.1. Kryteria i metody	60
4.2. Zróżnicowanie i przemiany struktury funkcjonalnej gmin.	63
5. Przemiany wybranych czynników stymulujących i hamujących rozwoj obszarów wiejskich	70
Podsumowanie.	81
Literatura	91
<i>Transformation of the spatial and functional structure of rural areas in Poland.</i>	95

WPROWADZENIE

Zachodzące współcześnie tzn. od 1989 r. przemiany polityczno-ustrojowe w Polsce generują przemiany w całej gospodarce kraju, w tym w zagospodarowaniu przestrzennym obszarów wiejskich, w ich uwarunkowaniach społeczno-gospodarczych; ujawniają też różne problemy społeczne, ekonomiczne i ekologiczne wsi. Ich zakres i skala są bardzo zróżnicowane na szczeblu regionalnym i lokalnym. Jak wynika z badań prowadzonych w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. S. Leszczyckiego PAN oraz z literatury przedmiotu, zróżnicowanie to jest w dużym stopniu rezultatem istniejącego u progu zmian ustrojowych zagospodarowania przestrzennego tych obszarów oraz zróżnicowania struktury ich podstawowych funkcji, szczególnie rolnictwa i leśnictwa, przemysłu oraz funkcji turystyczno-wypoczynkowych.

Ponieważ istniejące zróżnicowania obszarów wiejskich Polski, tak pod względem warunków przyrodniczych jak i pozaprzyrodniczych (np. przynależności w przeszłości do różnych organizmów państwowych) oraz wiążący się z tym różny poziom rozwoju społeczno-gospodarczego wykazują cechy trwałości, wydaje się interesujące zbadanie, jak te zróżnicowania oddziałują na przemiany zachodzące współcześnie. Wprawdzie lata dziewięćdziesiąte to okres stosunkowo krótki dla badania przemian restrukturyzacyjnych, szczególnie że w wielu jeszcze nie zakończonych, to jednak tym bardziej wydaje się interesujące rozpoznanie, jakie przemiany już nastąpiły i jakie są możliwe w aspekcie trwałego rozwoju przestrzennie zróżnicowanych obszarów wiejskich.

Obraz przestrzennych różnic w tym zakresie sprzed okresu transformacji kraju ułatwia określenie przyczyn i rozmiaru dokonujących się stale przemian strukturalnych, tak w sferze społecznej jak i ekonomicznej na obszarach wiejskich, szczególnie w dziedzinie sposobów i efektów gospodarowania. Różnice te miały wpływ na rodzaj i rozmiar skutków konfrontacji określonych grup społecznych i podmiotów gospodarczych z realiami liberalnej gospodarki rynkowej.

Opracowanie przemian struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich Polski w latach 1988–2000, stało się możliwe do zrealizowania dzięki wsparciu finansowemu Komitetu Badań Naukowych.

CEL I PROBLEMATYKA BADAŃ

Wpływ dotychczasowego stanu struktury przestrzennej obszarów wiejskich na zachodzące współcześnie, na ogół w sposób nieskoordynowany, zmiany społeczne i gospodarcze wskazuje na potrzebę zróżnicowania strategii rozwoju tych obszarów. To zaś wymaga szczegółowego rozpoznania zaistniałych już przemian struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w latach wcześniejszych.

Było to jednym z najważniejszych celów naukowych przeprowadzonych badań. Realizacja tego zadania dostarczyła interesujących wyników poznawczych, które mogą też być przydatne w praktyce, zwłaszcza do określenia tendencji oraz dynamiki dalszych przemian i możliwych kierunków rozwoju wsi, ze zwróceniem szczególnej uwagi na czynniki stymulujące i hamujące rozwój pozarolniczych działalności społeczno-gospodarczych.

Ponadto ważnym celem badań była próba oceny pozaprodukcyjnych funkcji polskiego rolnictwa. Rolnictwo mierzone na podstawie kryteriów ilościowych, pod koniec lat osiemdziesiątych odgrywało wiodącą rolę w strukturze funkcjonalnej tylko w około połowie gmin kraju. W pozostałych zaś znaczenie rolnictwa było relatywnie mniejsze w stosunku do funkcji przemysłowych, turystyczno-wypoczynkowych, mieszkalnych itp. Tymczasem należało wziąć pod uwagę również kryteria jakościowe i walory pozaprodukcyjne rolnictwa w znaczeniu na przykład wpływu na kształtowanie krajobrazów wiejskich, lokalne warunki środowiskowe itp. Do kryteriów tych coraz większą uwagę przywiązuje polityka rolna Unii Europejskiej (Agenda 2000), o czym świadczą próby premiowania sposobów gospodarowania sprzyjających „rolnictwu środowiskowemu”.

Realizacja celów poznawczych umożliwiła określenie tendencji dalszych regionalnie zróżnicowanych przemian struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich oraz czynników utrudniających i stymulujących wielofunkcyjny rozwój wsi.

Poza celami poznawczymi i praktycznymi podjęty temat miał też za zadanie doskonalenie i wypracowanie odpowiednich metod badania struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich oraz przemian tych struktur w określonym przedziale czasowym, w skali szczegółowej. Realizacja celów

metodycznych warunkuje poprawność realizacji celów poznawczych, a więc pośrednio także zadań praktycznych pracy.

Podstawą opracowania przemian struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich z końca lat osiemdziesiątych są wyniki badań przeprowadzonych wówczas przez W. Stołę (1993, 1995). Badania te zostały wykonane na podstawie oryginalnych kryteriów doboru cech i mierników poszczególnych funkcji oraz przy użyciu metod wypracowanych na tle dorobku światowego (Stola 1987). Opracowanie struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich z przełomu lat 1999/2000 starano się wykonać możliwie analogicznymi metodami w celu zapewnienia porównywalności wyników badań. Z racji jednak zaistniałych przemian społeczno-gospodarczych (np. powstanie rejestrowanego bezrobocia, prywatyzacja PGR), czy też zmian w gromadzeniu przez GUS danych, konieczna była modyfikacja metody i wypracowanie nowych mierników wyrażonych w różnych wartościach względnych i bezwzględnych.

Z wymienionych wcześniej celów wynika, że przedmiotem badań były obszary wiejskie w Polsce. Analizowano cały obszar kraju w ujęciu gminnym, rzadziej w skali powiatów.

W badaniach wykorzystano przede wszystkim materiały statystyczne GUS, w tym przede wszystkim Wyniki Spisu Rolnego 1996, Bank Danych Lokalnych 1999, 2000 oraz opracowaną wcześniej bazę danych dla 1988 r.

Źródłem informacji służących realizacji podjętego projektu badawczego były, oprócz danych statystycznych gromadzonych przez GUS oraz literatury przedmiotu, również wyniki badań terenowych w 15 celowo wybranych gminach województw: lubelskiego, mazowieckiego, opolskiego i świętokrzyskiego. W doborze gmin kierowano się reprezentatywnością zagadnień społeczno-gospodarczych obszarów wiejskich o różnym przestrzennym zagospodarowaniu. Badania miały na celu przede wszystkim umożliwienie weryfikacji i interpretacji niektórych wyników opartych na danych oficjalnej statystyki oraz zasygnalizowanie głównych problemów w rozwoju obszarów wiejskich.

Badania ankietowe przeprowadzone w siedzibach gmin oraz w wybranych wsiach tych gmin dostarczyły szczegółowych informacji dotyczących tak zagadnień gospodarczych jak i społecznych, a zwłaszcza występujących w tym zakresie problemów i związanych z nimi zachowań społecznych.

Problemy te pod względem częstotliwości występowania można by podzielić na dwie grupy: powszechne, cechujące prawie wszystkie badane gminy oraz specyficzne, występujące tylko w niektórych z nich. Pod względem merytorycznym są to głównie problemy gospodarcze i społeczne, zazwyczaj na siebie oddziałujące.

Do pierwszej grupy problemów, tzn. występujących najczęściej, należą: trudności ze zbytem nie objętych kontrakcją produktów rolnych, duża dysproporcja cen na produkty rolne i środki produkcji dla rolnictwa, co hamuje modernizację gospodarstw, tendencja do odłogowania najmniej urodzajnych gruntów ornych z powodu nieopłacalności ich uprawy lub w sąsiedztwie miast

i na terenach atrakcyjnych turystycznie w celu tzw. odrolnienia i zamiany na działki budowlane.

Brak pracy dla absolwentów szkół oraz spadek dochodów ludności sprawia, że młodzież emigruje do miast częściej w poszukiwaniu pracy niż w celu dalszego kształcenia się. Problem ten wywołany sytuacją gospodarczą ma wymiar społeczny, podobnie jak bezrobocie rejestrowane na wsi i wzrost ukrytego w rolnictwie. Nowo powstające zakłady działalności pozarolniczej dotychczas nie zrekompensowały zlikwidowanych miejsc pracy w wyniku upadku lub restrukturyzacji dawnych zakładów, a ponadto podmioty działalności gospodarczej powstają na ogół w siedzibach powiatów lub gmin miejsko-wiejskich, czyli w miastach, z racji m.in. ich lepszego wyposażenia infrastrukturalnego. Dlatego nadal część ludności zawodowo czynnej z terenów wiejskich dojeżdża do pracy. Uciążliwość dojazdów wzrosła na skutek spadku dostępności komunikacyjnej publicznymi środkami transportu z powodu np. likwidacji niektórych przystanków kolejowych lub zmniejszenia liczby połączeń autobusowych. W tej sytuacji w niektórych gminach, przede wszystkim miejsko-wiejskich, podjęli działalność prywatni przewoźnicy, dysponujący każdorazowo mniejszą liczbą miejsc (mikrobusy), ale oferujący większą liczbę kursów i tańsze bilety, co należy uznać za dobry przykład prawidłowego działania w zmieniającej się rzeczywistości.

Śród problemów występujących tylko w niektórych gminach, głównie woj. lubelskiego, do najczęstszych należą problemy z zakresu infrastruktury technicznej i społecznej.

Często podnoszonym problemem społecznym w odpowiedziach na pytania ankiety w gminach wschodniej i środkowej części kraju jest problem alkoholizmu, szerzącego się także wśród młodzieży. Natomiast w gminach Opolszczyzny rodzaj problemów jest inny, świadczący na ogół o wyższym poziomie rozwoju gospodarczego i społecznego, przy czym również są one przestrzennie zróżnicowane, zależnie przede wszystkim od udziału gospodarstw wielkoobszarowych, powstałych na gruncie zrestrukturyzowanych państwowych gospodarstw rolnych.

Wydaje się, że o poziomie rozwoju obszarów wiejskich świadczy wymownie fakt, że już od połowy lat dziewięćdziesiątych zaczęto w niektórych gminach podejmować programy przebudowy wsi, czy też programy tzw. wiosek nowoczesnych. Korzystano w tym zakresie z doświadczeń niemieckich i austriackich. W programach tych, poza działaniami w sferze materialnej, dużą wagę przywiązuje się do działań społecznych, w tym aktywności społeczności lokalnych, ich edukacji, zachowania rodzimego dziedzictwa kulturowego itp.

Analizując występujące problemy wsi, ich zróżnicowanie przestrzenne, warunkowane w znacznym stopniu ogólnym poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego danego terenu, zauważa się, że zakres i nasilenie tych problemów mają w dużym stopniu charakter endogeniczny. Powstały one i kształtowały się w wyniku określonych postaw i zachowań miejscowej ludności wobec zachodzących przemian w warunkach gospodarki rynkowej. Innymi słowy,

w podobnych warunkach i w zetknięciu z podobnymi przemianami o charakterze egzogenicznym, czyli zachodzącym bez udziału społeczności lokalnej, zależnie od jej struktury wieku, wykształcenia, przedsiębiorczości, umiejętności organizacyjnych itp. skutki tego „zetknięcia” mogą być różne, a więc np. w postaci „znalezienia się” lub „zagubienia” w nowo kształtujących się warunkach. Przykładów tego dostarczają szczególnie badania na szczeblu np. pojedynczych gospodarstw rolnych, funkcjonujących w podobnych warunkach. Jedne z nich zmieniają odpowiednio kierunki produkcji rolnej i poszerzają zakres działalności gospodarstwa na strefę pozarolniczą (np. obsługa turystów, przetwórstwo płodów rolnych), dzięki czemu zwiększają własne dochody. Inne zaś gospodarstwa nie zmieniają dotychczasowych sposobów gospodarowania, wytwarzając produkty, na które nie ma zbytu i ekstensyfikują nakłady w rolnictwie, co prowadzi do spadku produkcji i opłacalności gospodarowania, a w rezultacie do frustracji kierujących takimi gospodarstwami.

Badania ankietowe potwierdziły znaczne (10–20%) rozbieżności występujące pomiędzy liczbą właścicieli posiadających po więcej niż 1 ha użytków rolnych a liczbą funkcjonujących gospodarstw rolnych (powyżej 1 ha użytków rolnych). Gospodarstwa obszarowo większe, najczęściej o powierzchni powyżej 5 ha, składają się z użytków rolnych będących własnością czasami więcej niż dwóch osób zamieszkujących z użytkownikiem gospodarstwa rolnego. Jest to wynikiem zdarzającego się tzw. „rozpisywania” gospodarstwa między członków najbliższej rodziny w celu np. nabycia uprawnień bezrobotnego, w sytuacji utraty pracy poza gospodarstwem rolnym.

Bardzo przydatne okazały się dane na temat liczby podmiotów działalności pozarolniczej zatrudniających do 5 osób i powyżej 5 osób. Otóż rozwój działalności pozarolniczych na obszarach wiejskich, mierzony liczbą podmiotów zatrudniających po więcej niż 5 osób (czyli liczbą podmiotów wg publikacji GUS) w przeliczeniu np. na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym (Kołodziejczyk 2002) nie odzwierciedla faktycznego rozwoju działalności pozarolniczych. Zakłady małe, często rodzinne, zatrudniające do 5 osób, w badanych gminach stanowiły na ogół 70–80% ogólnej liczby podmiotów działalności pozarolniczej. Skala przeprowadzonych badań terenowych nie daje podstaw do szacunków obejmujących większe obszary, ale spełniły one swoje zadanie sygnalizując, co niewątpliwie potwierdzą dane Spisu Powszechnego z 2002 r., że na terenach wiejskich rozwój działalności pozarolniczych odbywa się głównie poprzez firmy małe, powstające również w powiązaniu z działalnością gospodarstw rolnych.

Sumując należy stwierdzić, że przeprowadzone badania terenowe, wprawdzie o ograniczonym zakresie przestrzennym (z powodu limitu środków finansowych), spełniły najważniejsze cele, gdyż zasygnalizowały wiele zagadnień ważnych w rozwoju obszarów wiejskich, w tym szczególnie problemów o charakterze społecznym, mających duży wpływ na zachodzące i przyszłe przemiany wsi polskiej.

1. OBSZARY WIEJSKIE JAKO PRZEDMIOT BADAŃ

Badania dotyczą „obszarów wiejskich”, które w literaturze geograficznej definiowane są bardzo rozmaicie. W języku potocznym pojęcie to jest doskonale rozumiane w sposób intuicyjny, ale ze zrozumiałych względów nie wystarczy to naukowcom. B. Ilbery (1998) zauważa, że próby definiowania pojęcia „obszar wiejski” zajmują dużo miejsca w pracach geograficznych, lecz nie przybliżają nas do ogólnie akceptowalnej definicji.

Według G. Cherry (1976) obszarem wiejskim jest ta część kraju, która ma relatywnie niską gęstość zaludnienia oraz jest zagospodarowana przez rolnictwo lub leśnictwo. Z kolei A. Gilg (1985) uważa, że definicja obszarów wiejskich powinna się opierać na charakterze krajobrazu oraz intensywności użytkowania ziemi. Przytacza tu definicję G.P. Wibberleya (1972), w myśl której „świat wsi” zajmuje tę część jakiegoś terytorium, która w sposób nieomylny odznacza się ekstensywnym użytkowaniem ziemi w chwili obecnej oraz w przeszłości. M. Whitby i K. Willis (1978) podkreślają jednak, że przyjęcie pewnych kierunków użytkowania ziemi jako kryterium wiejskości, bez uwzględnienia zagadnień społecznych, jest błędne. Obszar wiejski zdefiniowany w ten sposób może ich zdaniem zamieszkiwać ludność nie mająca nic wspólnego z rolnictwem lub leśnictwem, a więc z ekstensywnymi kierunkami zagospodarowania ziemi. Wynika z tego, że ważnym kryterium może być też miejsce zatrudnienia lub sektor, w którym pracuje ludność zamieszkująca dane terytorium.

P. Cloke (1994) uważa, że koncepcja obszarów wiejskich wykazuje wyraźną zmienność w czasie. Początkowo pojęcie „wiejski” było utożsamiane z pewną szczególną przestrzenią o ekstensywnym użytkowaniu ziemi i niskim zaludnieniu. We współczesnych studiach obszarów wiejskich podmiotem badań stał się człowiek, a wiejskość postrzegana jest poprzez pryzmat zespołu cech społecznych, moralnych i kulturowych (poczucie więzi ze społecznością lokalną, tradycje i obyczaje, przywiązanie do ziemi, przekonanie, że jest się mieszkańcem wsi itp.). W innym miejscu P. Cloke i P. Milbourne (1992) stwierdzają, że nie ma już jednorodnej przestrzeni wiejskiej, lecz mnogość zachodzących na siebie przestrzeni społecznych, które występują na tym samym obszarze geograficznym. Odbija się tu wyraźnie piętno nauk społecznych, z których geografia wsi czerpie wiele metod badawczych. Z badań K. Halfacree (1995) wynika jednak, że największa grupa ankietowanych osób akceptuje tradycyjną definicję obszaru

wiejskiego jako słabo zaludnionego oraz charakteryzującego się małą intensywnym zagospodarowaniem ziemi.

Inny sposób definiowania obszarów wiejskich prezentuje B. Kayser (1983). Autor bierze pod uwagę wiele elementów, zarówno fizycznych jak i społeczno-ekonomicznych, które wspólnie charakteryzują przestrzeń wiejską. Są to: niska gęstość zaludnienia i zabudowy, krajobraz z przewagą otwartych terenów zielonych, „powierzchniowa” działalność gospodarcza o przewadze funkcji rolniczej i leśnej, styl życia mieszkańców określony przynależnością do niedużej grupy społecznej, tożsamość i wygląd ludności przesiąknięte specyficzną kulturą chłopską.

Z tego przeglądu wynika, że termin „obszary wiejskie” w badaniach geograficznych przyjmuje różną konotację. Łącząc wszystkie dotychczasowe próby jego definicji można go opisać następującymi cechami (Bański 2002):

- specyficzny otwarty krajobraz,
- stosunkowo niska gęstość zaludnienia,
- przewaga ludności związanej z gospodarką rolną i leśną,
- tradycyjny styl życia (bliski naturze) i zwyczaje,
- ekstensywne użytkowanie ziemi (przede wszystkim rolnicze i leśne),
- rzadka zabudowa i rozproszone osadnictwo,
- większość mieszkańców uważa, iż mieszka na wsi.

Badania geograficzne opierają się w dużej mierze na dostępnej bazie danych statystycznych. O ile w badaniach w skali lokalnej mogą być wystarczające informacje uzyskane bezpośrednio w studiach terenowych, o tyle przy badaniu jakiegoś zjawiska w skali szerszej, np. w większej liczbie jednostek administracyjnych, konieczne jest korzystanie z danych opracowywanych przez instytucje statystyczne, a więc również przyjęcie kryterium wyodrębniania obszarów wiejskich zastosowanego przez takie instytucje.

W Polsce Główny Urząd Statystyczny (GUS) przyjmuje, że obszarami wiejskimi są wszystkie tereny znajdujące się poza granicami administracyjnymi miast. Jeżeli porówna się obszary wiejskie Polski wydzielone według tego kryterium i według zastosowanego przez UE, to okaże się, że różnice w ich powierzchni sięgają 10%, a w liczbie ludności – 5% (tab.1). W niniejszej rozprawie większość zagadnień została opracowana na podstawie danych statystycznych pochodzących z GUS.

T a b e l a 1. Obszary wiejskie w Polsce wg różnych kryteriów wyodrębniania

Kryterium	Ludność (%)	Powierzchnia (%)
Podział administracyjny miasto-wieś (wg GUS)	38,1	93,4
Gęstość zaludnienia do 150 osób/km ² (wg OECD)	35,0	91,7
Gęstość zaludnienia do 100 osób/km ² (wg UE)	32,8	83,0

Źródło: *Spójna polityka strukturalna rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa*, MRiRW, 1999.

2. PODSTAWOWE FUNKCJE OBSZARÓW WIEJSKICH

Funkcje podstawowe, określające związek danego terenu (gminy) ze światem zewnętrznym, to takie działalności społeczno-gospodarcze, których produkcja nie jest przeznaczona na potrzeby własne producenta lub które obsługują ludność nie związaną zawodowo z danym terenem.

Specyfiką głównych funkcji obszarów wiejskich jest to, że są na ogół rozmieszczone „powierzchniowo” (np. rolnictwo, leśnictwo), a ich produkcja związana jest z ziemią. Dlatego znaczenie takich funkcji nie może być mierzone jedynie poprzez mierniki źródeł zatrudnienia czy utrzymania ludności. Szczególnie dlatego, że wraz z rozwojem gospodarczym wzrasta stosowanie nowych technologii, poprawia się organizacja pracy, co powoduje spadek zatrudnienia. Jego wielkość i struktura coraz słabiej reprezentują wielkość i strukturę produkcji i usług, a więc i znaczenie poszczególnych funkcji. Dlatego muszą być brane pod uwagę mierniki z zakresu skali produkcji, poziomu zainwestowania itp. odniesione do użytkowanej powierzchni.

Inną ważną cechą obszarów wiejskich i ich podstawowych działalności społeczno-gospodarczych – rolnictwa i leśnictwa, jest to, że spełniają one ważne funkcje przyrodnicze i kulturowe. Funkcje te w dotychczasowych badaniach dotyczących wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich w zbyt małym stopniu lub w ogóle nie były brane pod uwagę. Ponadto, z racji dużego udziału obszarów wiejskich w ogólnej powierzchni kraju czy też regionu, rodzaj i sposoby ich zagospodarowania mają bardzo duży wpływ na ogólny stan środowiska. Jego ochronie i zapobieganiu degradacji mają służyć m.in. wdrażanie ustalonych podczas tzw. Szczytu Ziemi w Rio de Janeiro (1992 r.) postanowień konwencji o różnorodności biologicznej, bądź też działania podejmowane w ramach realizacji programu sieci ekologicznej NATURA 2000, wdrażanego w krajach Unii Europejskiej już od początku lat dziewięćdziesiątych, lub promowanie działań na rzecz przyjaznej środowisku produkcji rolniczej. Działania te są bliskie programom rolno-środowiskowym obowiązującym (od 1993 r.) w poszczególnych krajach Unii. Należy zaznaczyć, że programy te są włączone do planowania rozwoju obszarów wiejskich, a dzięki temu, że są finansowane

przez Unię, stanowią skuteczne narzędzie ochrony środowiska rolniczej przestrzeni produkcyjnej.

Ochronie środowiska przyrodniczego w Polsce ma służyć zasada zrównoważonego rozwoju, wpisana do konstytucji z 1997 r. Zasada ta oznacza równorzędne traktowanie problematyki środowiskowo-ekologicznej z problematyką społeczną i gospodarczą (Kozłowski 2001). Można więc przyjąć, że dotyczy ona przede wszystkim obszarów wiejskich i powinna znaleźć odzwierciedlenie w postaci trwałego ich rozwoju, tzn. rozwoju społeczno-gospodarczego z równoczesnym zachowaniem walorów środowiska przyrodniczego, gwarantującego trwałe ich użytkowanie przez obecne i przyszłe pokolenia.

Za jeden z podstawowych warunków trwałego rozwoju obszarów wiejskich uważany jest rozwój ich różnorodności nie tylko poprzez wzbogacenie struktury funkcji społeczno-gospodarczych, ale również poprzez kształtowanie i ochronę krajobrazu kulturowego i naturalnego, z czym się wiąże zachowanie różnorodności biologicznej.

Zadaniem nadrzędnym jest więc realizacja trwałego rozwoju obszarów wiejskich poprzez rozwijanie ich różnorodności pojmowanej szerzej niż wielofunkcyjność. Dotyczy to zarówno obszarów wiejskich gospodarczo rozwiniętych np. o wysokokapitałowym rolnictwie, wyspecjalizowanym na szczeblu gospodarstw w określonych działach produkcji roślinnej lub zwierzęcej, a więc nie „różnorodnym”, jak też obszarów wiejskich opóźnionych w rozwoju, niedostatecznie zainwestowanych infrastrukturalnie, o przewadze rozdrobnionego rolnictwa, wprawdzie wielokulturowego („różnorodnego”), ale niskotowarowego i o braku lub bardzo słabym rozwoju innych funkcji społeczno-gospodarczych.

Z rozwojem tych obszarów wiąże się niemiernie ważny problem przystosowania sposobów gospodarowania i użytkowania ziemi do lokalnych warunków przyrodniczych, w celu ich ochrony oraz możliwości wytwarzania wysokojakościowych produktów.

W kontekście trwałego rozwoju obszarów wiejskich, w tym potrzeby odchodzenia od intensyfikacji kapitałowej rolnictwa europejskiego i jego rewitalizacji poprzez realizację programów rolno-środowiskowych, dotychczasowe oceny stanu obszarów wiejskich i rolnictwa Polski wymagają weryfikacji poprzez szersze uwzględnienie ich walorów środowiskowo-kulturowych, a także jakości produkcji rolnej. Takie cechy jak: rozdrobniona struktura agrarna, wielokierunkowość produkcji i jej niskonakładowe systemy, były przez lata w znaczeniu pejoratywnym utożsamiane z polskim rolnictwem. Obecnie wraz z różnorodnością biologiczną siedlisk, bogactwem naturalnych i kulturowych krajobrazów wyróżniają je i czynią niepowtarzalnym w rolnictwie Europy oraz argumentują potrzebę weryfikacji dotychczasowych o nim poglądów (Klisowska 2001, Stola 2002).

3. PRZEMIANY STRUKTURY PRZESTRZENNEJ OBSZARÓW WIEJSKICH – WYBRANE ASPEKTY

3.1. UŻYTKOWANIE ZIEMI

W strukturze użytkowania ziemi dominującą rolę odgrywają grunty zagospodarowane przez rolnictwo – w 2000 r. zajmowały 59,2% ogólnej powierzchni kraju. Drugie pod względem udziału w strukturze użytkowania ziemi są lasy i zadrzewienia zajmujące 29,2% (tab. 2).

T a b e l a 2. Użytkowanie ziemi w 2000 r.

Pozycja	Powierzchnia (tys. ha)	Udział procentowy	Powierzchnia na 1 mieszkańca (ha)
Użytki rolne	18504	59,2	0,48
Lasy	9122	29,2	0,24
Wody	834	2,7	0,02
Tereny komunikacyjne	954	2,9	0,02
Tereny osiedlowe	1061	3,4	0,03
Użytki kopalne	38	0,1	0,001
Nie użytki	499	2,5	0,01

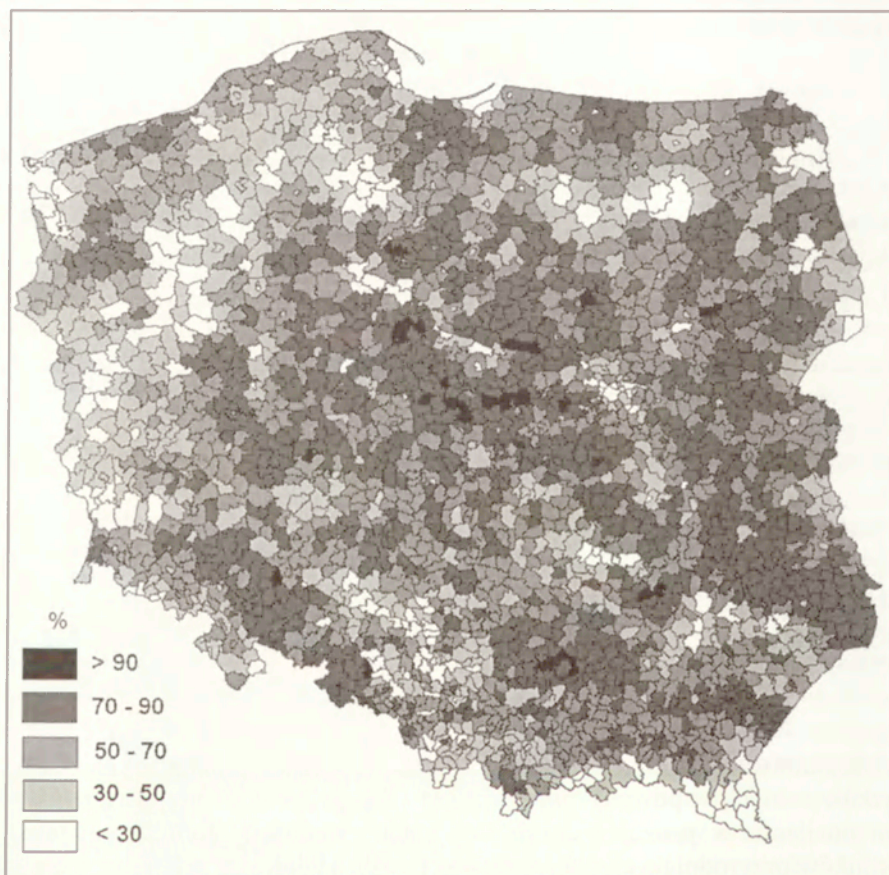
Źródło: Rocznik Statystyczny GUS, 2001

Ukształtowany w przeszłości obraz przestrzennego zróżnicowania udziału użytków rolnych w powierzchni kraju jest funkcją presji demograficznej o różnym nasileniu w poszczególnych częściach kraju oraz stopnia przydatności warunków przyrodniczych dla rolnictwa (Bański 1998).

Użytki rolne koncentrują się przede wszystkim na obszarach, które charakteryzuje wysoki stopień przydatności warunków przyrodniczych dla rolnictwa. Są to: Żuławy Wiślane, Wyżyna Małopolska i Lubelska oraz Nizina Śląska (ryc.1). Ziemie zagospodarowane przez rolnictwo zajmują tam ponad 80% ogólnej powierzchni.

Równie wysoką koncentracją użytków rolnych charakteryzuje się środkowa Polska. Jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej nie jest tu tak korzystna jak na obszarach wyżynnych, dlatego wysoki udział użytków rolnych należy wiązać w większym stopniu z czynnikami pozaprzyrodniczymi, a zatem: wysokim odsetkiem ludności wiejskiej, niskim stopniem uprzemysłowienia oraz uwarunkowaniami historycznymi sięgającymi czasów zaborów.

Z kolei niski udział użytków rolnych charakteryzuje tereny o niekorzystnych dla rolnictwa warunkach przyrodniczych (Karpaty, Sudety, Góry Świętokrzyskie, Pojezierze Mazurskie, Polesie Lubelskie), silnie zalesioną północno-zachodnią Polskę, oraz obszary zurbanizowane (Górny Śląsk, aglomeracja Warszawy).

Ryc. 1. Udział użytków rolnych w powierzchni ogólnej w gminach, 1999
Share of agricultural land in total area of communes, 1999

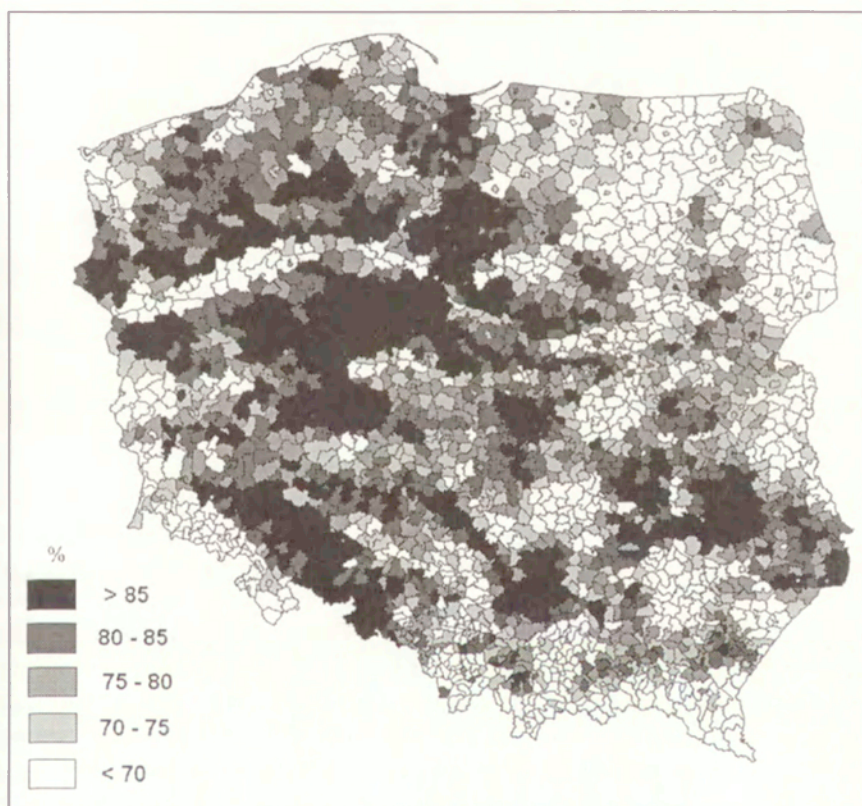
W strukturze rolniczego użytkowania ziemi dominują (76%) grunty orne (tab. 2). Największa koncentracja gruntów ornych ma miejsce na terenach

Wielkopolski, Kujaw, Żuław Wiślanych Niziny Śląskiej oraz na Wyżynie Małopolskiej i Lubelskiej (ryc. 2). Najniższy udział gruntów ornych cechuje zaś tereny o najmniej korzystnych warunkach przyrodniczych dla produkcji rolnej (tereny górskie, podmokłe odcinki dolin rzecznych, bagna, oraz prawie wszystkie północno-wschodnie tereny kraju).

T a b e l a 2. Rolnicze użytkowanie ziemi, 2000

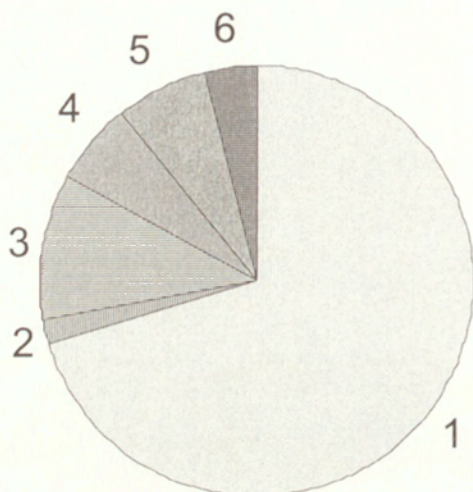
Użytki	Powierzchnia (tys. ha)	% powierzchni kraju	% powierzchni użytków rolnych
Użytki rolne:	18431	59,0	100,0
Grunty orne	14111	45,1	76,5
Sady	265	0,9	1,4
Łąki	2616	8,4	14,2
Pastwiska	1448	4,6	7,9

Źródło: Fierla I, (red.), *Geografia gospodarcza Polski*, PWE, 2001.

Ryc. 2. Udział gruntów ornych w powierzchni użytków rolnych, 1999
Share of arable land in total agricultural land, 1999

W rolnictwie polskim najważniejszą rolę odgrywa polowa produkcja roślinna. W strukturze zasiewów na gruntach ornych przeważają zdecydowanie zboża (ryc. 3), których udział wynosi około 70%. Odznaczają się one największymi możliwościami uprawy w różnorodnych warunkach przyrodniczych. Drugie pod względem udziału w strukturze zasiewów są ziemniaki. Wśród innych roślin uprawnych znaczny udział w powierzchni zasiewów mają rośliny pastewne i przemysłowe.

Ryc. 3. Struktura zasiewów na gruntach ornych w 1996 r.

1 – zboża, 2 – kukurydza, 3 – ziemniaki, 4 – przemysłowe, 5 – pastewne, 6 – inne

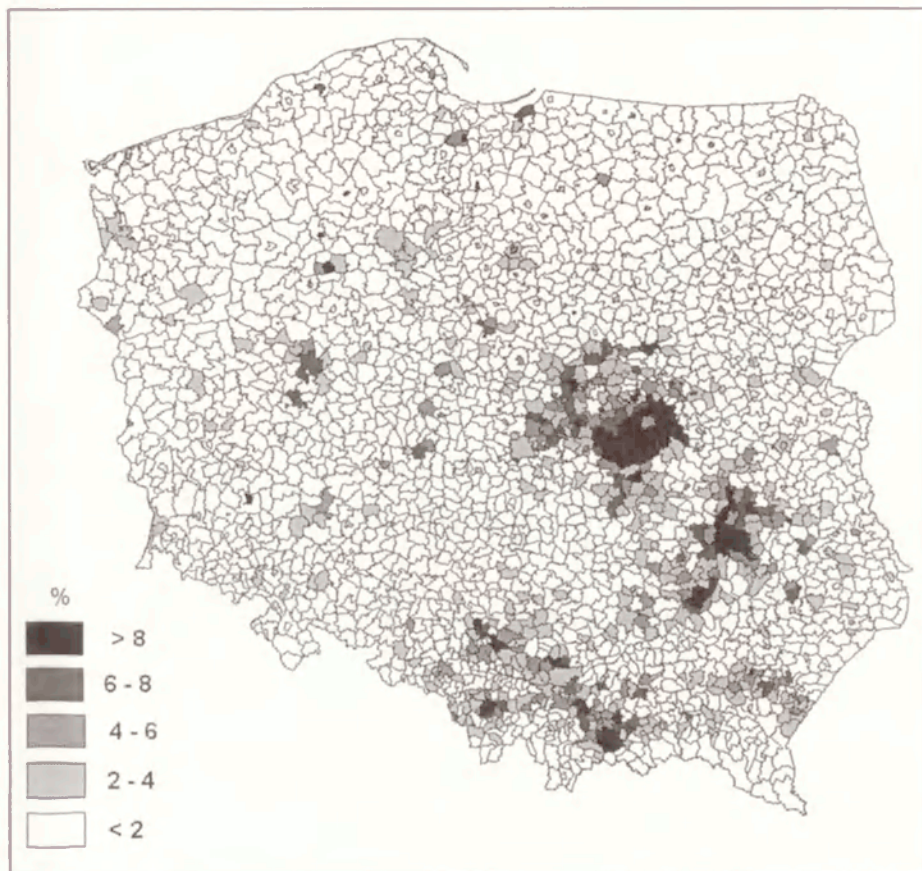
Structure of crops area, 1996

1 – cereals, 2 – maize, 3 – potatoes, 4 – commercial crops, 5 – fodder crops, 6 – others

Niski udział sadów (1,4%) w powierzchni użytków rolnych jest wynikiem niezbyt sprzyjających warunków przyrodniczych, a także braku tradycji i doświadczenia w prowadzeniu gospodarki sadowniczej. Tylko na niektórych terenach występują większe powierzchnie zajęte pod uprawę drzew i krzewów owocowych. Można wyróżnić cztery rejony koncentracji sadów: grójecko-skierniewicki, sandomierski, nowosądecki i przemyski.

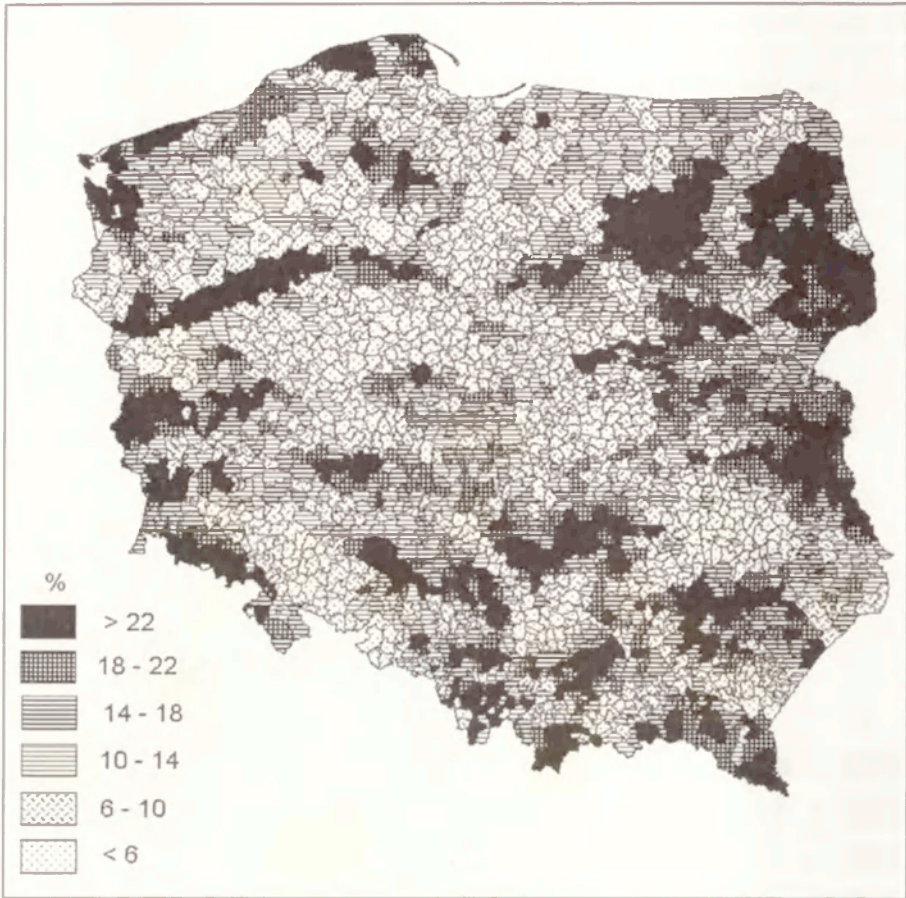
Najwięcej sadów występuje na południe od Warszawy i jest to najbardziej znany rejon sadowniczy w Polsce, z którego pochodzi 1/3 produkcji owoców z drzew – głównie jabłek (ryc. 4). W kilku gminach udział sadów w powierzchni użytków rolnych sięga kilkudziesięciu procent. Rekordową pod tym względem jest gmina Belsk Duży, w której uprawy sadownicze zajmują ponad połowę ogólnej powierzchni tej jednostki. Drugi pod względem wielkości rejon występuje w okolicach Sandomierza. Sady zajmują tam do 10% powierzchni

użytków rolnych. Trzeci obszar sadowniczy występuje w okolicach Łącka i Limanowej. Tamtejsze sady stanowią trwały element krajobrazu już od ponad 150 lat. Natomiast najmniejszy rejon sadowniczy, dopiero się kształtujący, występuje w okolicach Przemyśla.

Ryc. 4. Udział sadów w powierzchni użytków rolnych, 1999
Share of orchards in total agricultural land, 1999

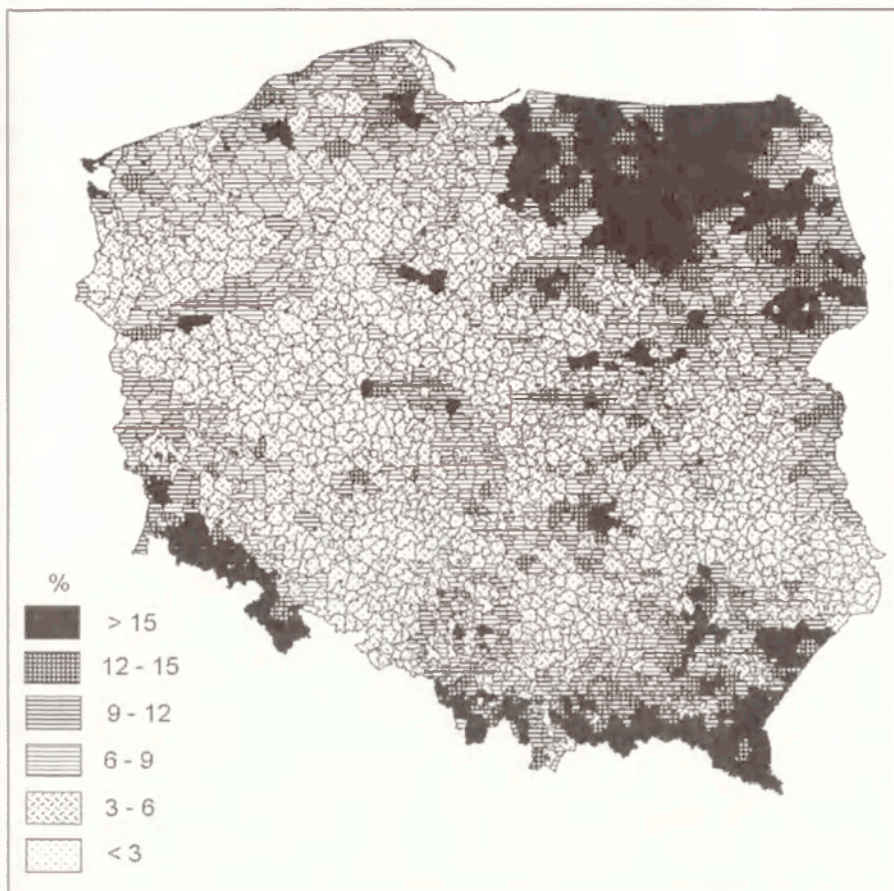
Udział trwałych użytków zielonych w strukturze użytków rolnych jest w Polsce stosunkowo mały i wynosi około 22%. Na ogół rozmieszczenie łąk i pastwisk zależy od jakości warunków agroekologicznych, tj. im są one gorsze, tym większe powierzchnie zajmują użytki zielone. Wśród nich przeważają łąki (14%). Koncentrują się one na wschodnich i zachodnich terenach przygranicznych, gdzie zajmują ponad 20% powierzchni użytków rolnych (ryc. 5). Podobnie duży odsetek tych użytków zajmują łąki w dolinach większych rzek oraz na terenach górskich.

Ryc. 5. Udział łąk w powierzchni użytków rolnych, 1999

Share of meadows in total agricultural land, 1999

W przypadku pastwisk można wyróżnić na terenie kraju trzy obszary, na których ich udział w strukturze użytków rolnych jest, jak na warunki polskie, bardzo wysoki, około dwukrotnie większy niż średni (8%). Są to tereny karpaccie, sudeckie i północno-wschodnie (ryc. 6). W ciągu ostatnich dziesięciu lat udział pastwisk na wymienionych trzech obszarach nieznacznie wzrósł. Jest to korzystne zjawisko szczególnie na obszarach górskich. Zastępowanie narażonych na silną erozję wodną gruntów orných użytkami zielonymi o wysokich walorach gleboochronnych powinno być zalecane na tych terenach.

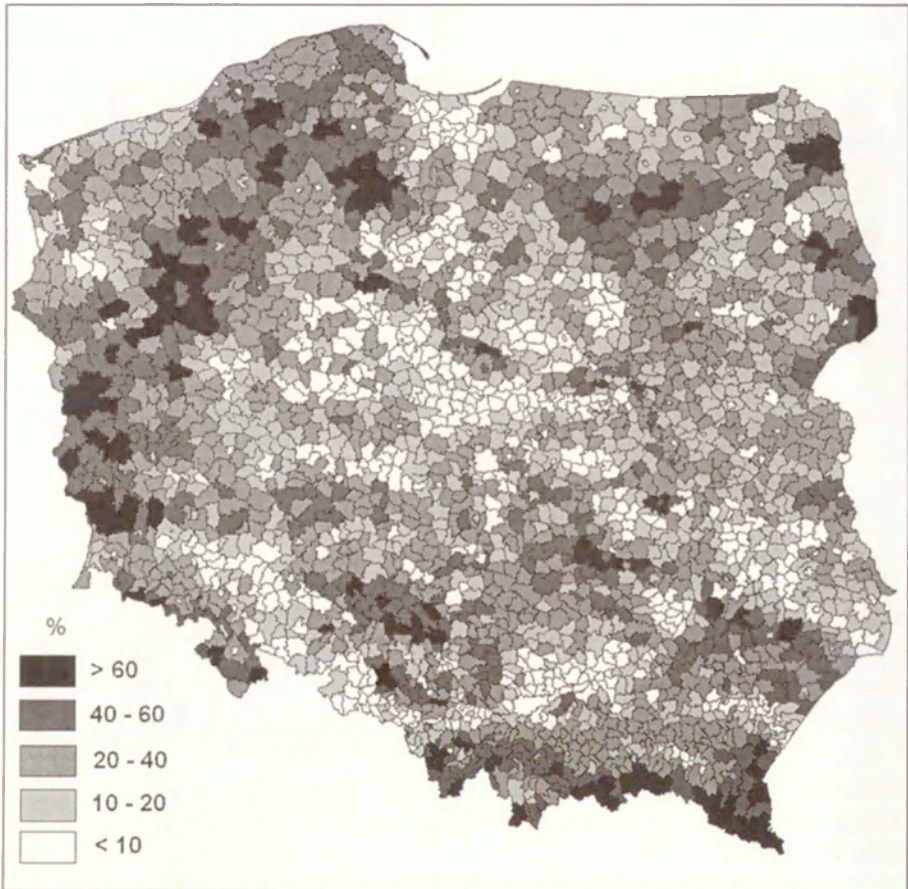
Ryc. 6. Udział pastwisk w powierzchni użytków rolnych, 1999
Share of pastures in total agricultural land, 1999

W 2001 r. powierzchnia lasów i zadrzewień wynosiła 9122 tys. ha. Najwyższą lesistością charakteryzuje się zachodnia i północno-zachodnia część kraju. Występują tu duże kompleksy leśne, które ciągną się od Pojezierza Kaszubskiego przez Ziemię Lubuską po Przedgórze Zachodniosudeckie. Wskaźnik lesistości w większości gmin tego obszaru przekracza 50%. Podobna sytuacja ma miejsce na terenie Karpat. Wyższa od przeciętnej lesistość występuje na Pojezierzu Suwalskim i Mazurskim oraz w niektórych gminach obszarów wyżynnych (ryc. 7).

Można przyjąć, że najmniej lasów występuje na obszarach silnie zaludnionych oraz o dobrych warunkach agroekologicznych. Wyjątek stanowią niektóre tereny wyżynne, gdzie utrzymały się zwarte kompleksy leśne podlegające od dłuższego czasu ochronie prawnej.

Według *Raportu* o stanie lasów w Polsce (1999), w ich strukturze dominują bory, występujące na 60,6% powierzchni leśnej. W składzie gatunkowym polskich lasów przeważają drzewa iglaste (ok. 77%), w tym głównie sosna (ok. 65%). Zdominowała ona lasy całego Nizżu Polskiego. Tylko na terenie Karpat i Sudetów oraz częściowo na wyżynach skład gatunkowy drzewostanów jest bardziej urozmaicony. W Sudetach i zachodniej części Karpat wysoki udział w strukturze gatunkowej drzew ma świerk, zaś w Beskidzie Niskim i Bieszczadach buk.

Sektor publiczny jest w posiadaniu większości lasów (w 1996 r. – 83%). Na terenach północno-zachodnich, od Pomorza po Sudety, lasy stanowią prawie wyłącznie własność państwową. Na terenach środkowych i wschodnich kraju znaczna część lasów jest własnością prywatną.

Ryc. 7. Udział lasów i gruntów leśnych w powierzchni ogólnej, 1999

Share of forest in total area of communes, 1999

Tereny osiedlowe występują we wszystkich gminach, przy czym w większym skoncentrowaniu w gęściej zaludnionej południowo-wschodniej części kraju. Najwięcej zabudowanych terenów występuje od Górnego Śląska po Lubuszczyznę; najmniej – zazwyczaj 1–2% ogólnej powierzchni – w północnej części kraju.

Wody zajmują największą powierzchnię na pojezierzach i pobrzeżu Bałtyku. Na pozostałym obszarze kraju udział innych form użytkowania nie przekracza zazwyczaj 5–6% ogólnej powierzchni.

*

*

*

Przez kolejne stulecia, aż do okresu międzywojennego, najszybszym wzrostem powierzchni charakteryzowały się użytki rolne. Rozwój gospodarczy odroczonego państwa polskiego, przejawiający się rozbudową przemysłu, powiększaniem terenów miejskich i komunikacyjnych, zahamował ten proces. Powierzchnia gruntów rolnych zaczęła nawet maleć, mimo iż nadal pozyskiwano je kosztem lasów. W 1938 r. w granicach ówczesnej Polski udział użytków rolnych wynosił 65,8% ogólnej powierzchni kraju.

Z kolei powierzchnia lasów stopniowo zmniejszała się. W Polsce przedrozbiorowej, obejmującej teren ponad dwukrotnie większy od obecnego, lasy zajmowały około 43% powierzchni kraju. Okazuje się, że obszary leśne zajmowały w tamtych czasach większy obszar niż powierzchnia dzisiejszej Polski. W okresie II Rzeczypospolitej powierzchnia lasów nadal zmniejszała się. W 1939 r. lasy zajmowały 22,2% powierzchni kraju. Bezpośrednią przyczyną ubytku powierzchni lasów w XIX w. i na początku XX w. był rozwój budownictwa, przemysłu i górnictwa, które potrzebowały dużych ilości drewna i powodowały nadmierny wyrąb lasów. Ponadto drewno było wówczas ważnym surowcem energetycznym.

Druga wojna światowa spowodowała w rolnictwie i leśnictwie polskim ogromne zniszczenia; zaprzestano uprawy ziemi na około 7,5 mln ha, a lesistość osiągnęła minimalną wartość w dziejach Polski – 21%. Po wyzwoleniu, wraz z odbudową kraju, odzyskiwano grunty uprzednio uprawiane. Przyrost ich powierzchni nie trwał jednak długo, bo już w latach pięćdziesiątych powierzchnia użytków rolnych zaczęła ponownie maleć. W tym samym czasie powierzchnia lasów stopniowo rosła. Zalesiano przede wszystkim słabe jakościowo grunty rolne. Największe zalesienia miały miejsce w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. W okresie 1960–1965 zalesiano każdego roku ponad 50 tys. ha.

Lata sześćdziesiąte przyniosły największy ubytek powierzchni użytków rolnych. Wiązało się to z intensywnym przyrostem terenów zurbanizowanych oraz, jak już wspomniano, z przejmowaniem słabych jakościowo gruntów pod zalesianie.

Kolejne dziesięciolecie przyniosło dalszy ubytek powierzchni użytków rolnych. Zalesiania gruntów rolnych nadal miały na to znaczący wpływ, ale już nie

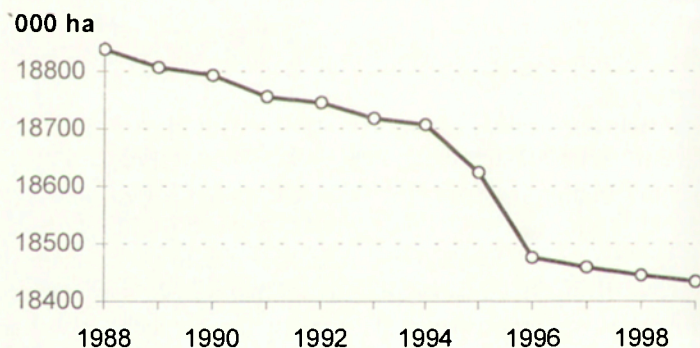
taki duży jak w latach sześćdziesiątych; wzrost powierzchni lasów był czterokrotnie niższy. Zwiększyła się natomiast znacznie powierzchnia miast (o 147 tys. ha) i terenów komunikacyjnych (o 71 tys. ha).

Lata osiemdziesiąte charakteryzowało osłabienie tendencji do zmniejszania się powierzchni użytków rolnych. Kryzys gospodarczy zatrzymał proces urbanizacji kraju. Ograniczono wiele przedsięwzięć inwestycyjnych, nawet w kluczowych dziedzinach, toteż grunty rolne nie były w takim stopniu, jak w latach poprzednich, zajmowane pod inną działalność gospodarczą.

Ogółem w latach 1950–1990 powierzchnia użytków rolnych zmniejszyła się z około 20,4 mln ha do 18,7 mln ha. W ciągu 40 lat udział tych użytków w powierzchni kraju spadł o blisko 6%, głównie na korzyść lasów i terenów zurbanizowanych.

* * *

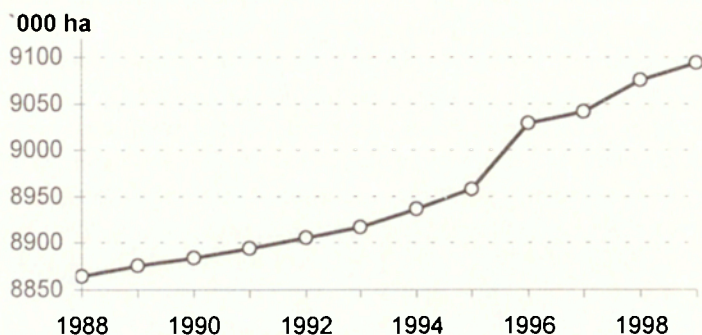
W analizowanym okresie (1988–1999) udział i obraz przestrzennego rozmieszczenia użytków rolnych w kraju nie uległy istotnym zmianom, co wynika ze stosunkowo niewielkiego ubytku ich powierzchni. Słabe jakościowo użytki rolne przeznaczano na ogół pod zalesienia i zadrzewienia, dzięki czemu lesistość kraju wzrosła (ryc. 8, 9). Nie jest ona jednak zadowalająca, szczególnie na terenach w przeszłości nadmiernie wylesionych, o dominacji użytków rolnych i mniej niż dwudziestoprocentowym udziale lasów.

Ryc. 8. Zmiany powierzchni użytków rolnych w latach 1988–1999
Changes of area in agricultural land, 1988–1999

W latach 1995–2000 zalesiane odbywało się głównie w ramach *Krajowego programu zwiększania lesistości na gruntach państwowych i prywatnych*. W okresie tym zalesiono łącznie 107 tys. ha, z czego ponad 3/5 stanowiły

grunty państwowe, głównie na północno-zachodnich terenach kraju, a niecałe 2/5 grunty prywatne. Najwięcej zalesień na gruntach indywidualnych gospodarstw rolnych wykonano na terenach bardzo wylesionych, tj. w woj. mazowieckim i łódzkim.

Ryc. 9. Zmiany powierzchni lasów w latach 1988–1999
Changes in area of forest, 1988–1999

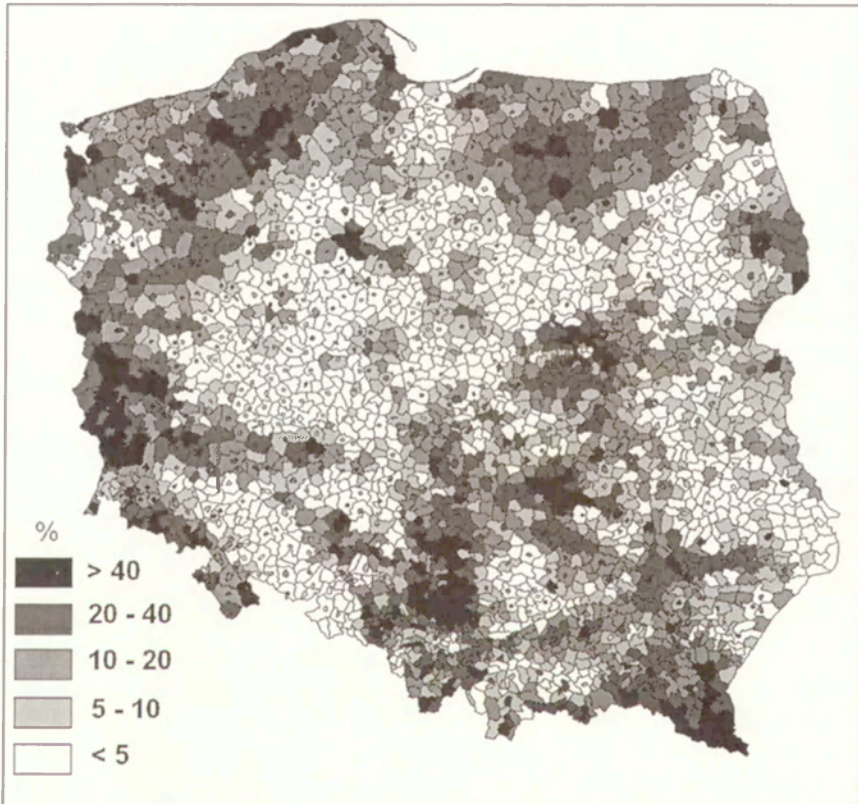
W polskich lasach zarysowała się w ostatnim okresie tendencja do przyrostu grubizny brutto. Zwiększenie całkowitego zapasu lasów w Polsce nastąpiło dzięki ograniczeniom w pozyskaniu drewna (stosunek pozyskania do przyrostu kształtuje się na poziomie około 55%) oraz konsekwentnemu zwiększaniu powierzchni lasów. Przy utrzymaniu zalesień na poziomie 25–30 tys. ha rocznie, zgodnie z programem przyjętym przez Radę Ministrów 23 czerwca 1995 roku o zalesieniu do 2020 r. 700 tys. ha gruntów porolnych, wykonanie założeń projektu wydaje się realne.

O ile zadrzewienia są często stosowane na urodzajnych gruntach w celu zapobiegania ich degradacji (erozji, nadmiernemu wysuszeniu itp.), np. w Wielkopolsce, to zalesiania dotyczą na ogół gruntów marginalnych, w większości popegeerowskich. Oprócz planowych zalesień, w przypadku gruntów odlegowanych dochodzi na nich do niekontrolowanego rozwoju roślinności drzewiastej i krzaczastej. Zagadnienie zalesień jest na tyle ważne, że zostały ustanowione specjalne instrumenty prawne i finansowe służące jego prawidłowej realizacji.

Rozwój lasów ukierunkowany na regulację klimatu i wartości ekologicznych, a także na produkcję różnych surowców, jest ważnym zadaniem społecznym i gospodarczym. Dostosowanie gospodarki leśnej do nowych potrzeb jest głównym zadaniem przyjętym w Polityce Leśnej Państwa (1997) na najbliższe dwudziestolecie, zgodnym ze strategią leśną Unii Europejskiej.

Zwiększanie się powierzchni gruntów zalesionych i innych gruntów nierolniczych było na ogół równomierne w kolejnych latach i nie podlegało większym wahaniom. Można więc sądzić, że jest to proces stały, który będzie przebiegał również w latach następnych. Zważywszy na przewidywany rozwój gospodarczy kraju, rozrost terytorialny miast, planowaną budowę nowoczesnej sieci komunikacyjnej oraz konieczność dostosowania rolnictwa do wymogów Unii Europejskiej, należy przypuszczać, że powierzchnia użytków rolnych będzie podlegała silniejszym ubytkom niż dotychczas.

Należy tu jednak zaznaczyć, że znaczna część gruntów wykazywanych przez GUS jako rolne, jest w praktyce nie użytkowana. Chodzi tu o grunty odłogowane i ugorowane, których powierzchnia w 2000 r. wynosiła prawie 1,7 mln ha, tj. 11,9% powierzchni gruntów ornych kraju. Najwięcej gruntów odłogowanych było w województwach północno-zachodnich oraz w lubelskim i śląskim (ryc. 10). Ponadto, oprócz wyłączenia z uprawy części gruntów ornych, są też wyłączone z gospodarowania niektóre trwałe użytki zielone, na skutek zmniejszenia się pogłowia hodowanych zwierząt.

Ryc. 10. Grunty odłogowane i ugorowane w powierzchni gruntów ornych, 1996

Fallows in area of arable land, 1996

Z badań terenowych oraz z literatury przedmiotu wynika, że przyczyny zaniechania użytkowania części gruntów są różne. Na ogół wynika to z nieopłacalności produkcji, a także przekształcania gruntów w działki budowlane (wokół aglomeracji miejskich i na terenach atrakcyjnych turystycznie).

W ciągu ostatniej dekady dała się zaobserwować pewnego rodzaju przestrzenna dychotomia zmian w udziale gruntów ornych. Z jednej strony wzrastał (choć w bardzo niewielkim stopniu) ich udział na obszarach, gdzie i tak był on już bardzo wysoki, z drugiej strony ubywało gruntów ornych tam, gdzie dotychczas było ich niewiele. Proces zmniejszania się udziału gruntów ornych w strukturze użytków rolnych wystąpił na południowo-wschodnich obszarach podgórskich oraz w północno-wschodniej części kraju. Jeżeli ponadto uwzględni się grunty czasowo nie uprawiane (odłogi), to największe ubytki upraw polowych (powierzchni zasiewów) wystąpiły w północno-zachodniej i zachodniej części kraju.

Natomiast co się tyczy upraw sadowniczych, to wystąpiła ich koncentracja w wymienionych wcześniej czterech obszarach. Dotyczy to przede wszystkim rejonu grójecko-skierniewickiego i sandomierskiego, gdzie wzrósł udział sadów w powierzchni użytków rolnych. Ponadto rejon grójecko-skierniewicki rozszerzył się, gdyż sady pojawiły się też w gminach, w których dotychczas nie było tradycji sadowniczych. Można więc wyróżnić w obrębie tego rejonu dwa obszary sadownicze. Pierwszy ciągnie się od Warszawy po Białobrzegi, drugi – od Łodzi po Płońsk.

W latach osiemdziesiątych stosunkowo duże powierzchnie sadów występowały też w dolinie Wisły na odcinku od Płocka po Bydgoszcz, ale obecnie już tylko w kilku gminach udział sadów w powierzchni użytków rolnych przekracza i to nieznacznie średni udział krajowy.

3.2. STRUKTURA WŁASNOŚCIOWA UŻYTKÓW ROLNYCH I WIELKOŚĆ GOSPODARSTW

W latach dziewięćdziesiątych bardzo dużym zmianom uległa struktura władania użytkami rolnymi. Upadło tworzone głównie przez państwowe gospodarstwa rolne, a następnie przez spółdzielcze, tzw. rolnictwo uspołecznione, które łącznie w 1989 r. gospodarowało na blisko 24% powierzchni użytków rolnych Polski. Likwidacja gospodarstw państwowych i przejęcie ich przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa (AWRSP) oraz restrukturyzacja gospodarstw spółdzielczych, stanowiących obecnie własność prywatną, spowodowały, że sektor publiczny, de facto państwowy, gospodarował w 2000 r. tylko na 7,8% użytków rolnych kraju. AWRSP z przejętych gruntów (do 2000 r. 4693,5 tys. ha) około 1/5 sprzedała, a większość (3492 tys. ha) pozostawała nadal w jej zasobach, ale przeważnie wdzierżawiona, z zamiarem sprzedaży w postaci

wielkoobszarowych gospodarstw. W dzierżawie od Agencji było prawie 3,9 tys. takich gospodarstw, użytkujących około 1,8 mln ha (Zgliński 2002).

Struktura przestrzenna własności ziemi użytkowanej rolniczo pozostała jednak w makroskali nie zmieniona. W dalszym ciągu, jakkolwiek w znacznie niższym stopniu, obszarami o największym udziale sektora publicznego pozostały obszary północne i zachodnie Polski. Najwyższy udział sektora prywatnego występuje więc na obszarze środkowej, południowej i wschodniej Polski.

Sektor prywatny gospodaruje na 92% użytków rolnych kraju, należących głównie (72,1% użytków) do indywidualnych gospodarstw rolnych. Spółdzielnie produkcji rolniczej, występujące przeważnie w Wielkopolsce użytkowały zaledwie 2% gruntów rolnych kraju. Jest to prawie dwa razy mniej niż wynoszą użytki rolne nie stanowiące gospodarstw rolnych (tab. 3).

W 1996 r. około 85% gospodarstw indywidualnych dysponowało wyłącznie własną ziemią, a 15% posiadało ziemię własną i dzierżawioną. Ostatnio daje się zauważyć tendencja do wzrostu liczby gospodarstw, które mają część ziemi dzierżawionej. Wśród gospodarstw z dzierżawą, 47% dzierżawi ziemię publiczną, a 53% – ziemię prywatną.

T a b e l a 3. Struktura użytków rolnych w zagospodarowaniu prywatnym i publicznym w 2000 r.

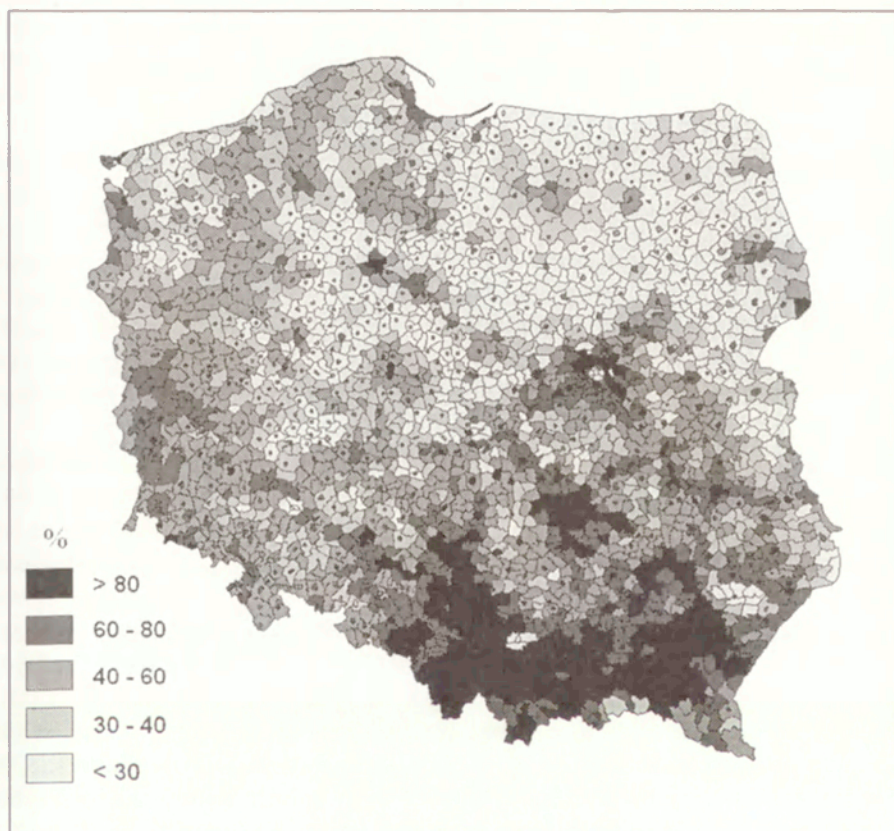
Użytki w zagospodarowaniu	Użytki rolne	
	powierzchnia w tys. ha	%
Polska	18413,2	100,0
Sektor prywatny	16975,4	92,2
własność krajowa	16603,4	90,2
w tym:		
gospodarstwa indywidualne	13282,7	72,1
spółdzielnie produkcji rolniczej	366,2	2,0
własność zagraniczna	113,6	0,6
własność mieszana	30,3	0,2
grunty nie stanowiące gospodarstw rolnych	228,1	1,2
Sektor publiczny	1437,8	7,8
własność państwowa	1048,6	5,7
gospodarstwa AWRSP	632,2	3,4
własność samorządowa	12,2	0,1
własność mieszana	4,2	0,0
grunty nie stanowiące gospodarstw rolnych	372,8	2,1

Źródło. *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2000 r.*, GUS, 2001.

Zdecydowanie inaczej wyglądała sytuacja w przypadku lasów, które w większości są własnością publiczną. W roku 2000 stanowiły one 82,3% ogólnej powierzchni lasów, z czego prawie 9/10 było własnością Skarbu Państwa.

W 2000 r. było 1886 tys. gospodarstw rolnych, których przeciętna powierzchnia wynosiła 9,6 ha (w tym 8,5 ha użytków rolnych). Wśród nich dominowały (1842,1 tys.) gospodarstwa indywidualne, które gospodarowały na 13282,7 tys. ha użytków rolnych. Na 1 takie gospodarstwo przypadało 7,2 ha użytków rolnych. Średnia powierzchnia gospodarstw jest najmniejsza na południu kraju i wzrasta ku północy, osiągając w wielu gminach Pomorza i Mazur 20 ha i więcej. Najbardziej rozdrobnione gospodarstwa występują w południowo-wschodniej części kraju, gdzie ich przeciętna wielkość wynosi 3–5 ha (ryc. 11).

Wśród małych gospodarstw rolnych znaczny odsetek stanowią gospodarstwa ludności dwuzawodowej. W ostatnich latach ograniczenia na rynku pracy spowodowały, że duża grupa mieszkańców tych gospodarstw utraciła zatrudnienie poza gospodarstwem, przez co wzrosło ukryte bezrobocie w rolnictwie.

Ryc. 11. Udział indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni poniżej 5 ha, 1996
Share of individual farms with the size below 5 ha, 1996

Warunkiem poprawy efektywności naszego rolnictwa jest zmiana struktury obszarowej gospodarstw, tj. zwiększenie ich wielkości. Pociągnie to za sobą zmniejszanie się liczby gospodarstw rolnych. Jest to jednak proces trudny i długotrwały. Według Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi zakup ziemi powodujący zwiększanie średniej wielkości gospodarstwa jest i będzie wspierany przez państwo.

Likwidacji gospodarstw rolnych powinien towarzyszyć rozwój innych działalności gospodarczych, które wchłoną nadmiar siły roboczej z rolnictwa. Trzeba zatem tworzyć nowe miejsca pracy dla ludności odchodzącej z rolnictwa uwzględniając specyfikę poszczególnych regionów.

T a b e l a 4. Rozdrobnienie gospodarstw rolnych w Polsce w 2000 r.

Liczba działek	Odsetek gospodarstw	Odsetek użytków rolnych
1	16,5	8,8
2-3	40,6	28,2
4-5	22,3	21,9
6-9	14,3	18,7
10 i więcej	6,3	22,4

Źródło: GUS

Duże rozdrobnienie gospodarstw sprawia, że obszarem przekraczającym 10 ha użytków rolnych dysponuje zaledwie 20% gospodarstw władających ponad połową gruntów gospodarstw indywidualnych, przy czym na terenach zachodnich i północnych Polski znacznie więcej, bo około 70% użytków rolnych, a na terenach południowo-wschodnich zaledwie kilkunastu procentami takich użytków.

Struktura obszarowa gospodarstw ma bardzo duży wpływ na wielkość i strukturę nakładów pracy i kapitału w rolnictwie, jego efektywność oraz stopień i poziom towarowości. Tak więc na terenach północno-zachodnich na 100 ha użytków rolnych przypada 10-20 osób, a na terenach południowo-wschodnich, łącznie z woj. świętokrzyskim 30-40, a w woj. małopolskim nawet powyżej 50 osób 100 ha. Również nakłady kapitałowe, w tym inwestycyjne, są przestrzennie bardzo zróżnicowane. W przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych poziom nakładów inwestycyjnych jest np. około czterokrotnie większy w woj. dolnośląskim niż w lubelskim, a w przeliczeniu na 1 pracującego 15 razy większy w woj. dolnośląskim niż w woj. małopolskim. Należy jednak podkreślić, że udział rolnictwa w nakładach inwestycyjnych w gospodarce kraju stanowi tylko 2%. To wszystko miało wpływ na wyniki ekonomiczne rolnictwa.

3.3. PRODUKCJA ROLNA

Produkcja rolna jest jednym z podstawowych składników produktu krajowego brutto. Pomimo że przez lata produkcja rolna w Polsce wzrastała, to jej udział w tworzeniu dochodu narodowego systematycznie malał (z 58% w 1947 roku do 12,4% w 1980 r. i około 5% w 1999 r.) i był przestrzennie bardzo zróżnicowany. Na przykład w 1996 r. wahał się od 1,2–2,5% na terenach silnie zurbanizowanych do 20–25% na terenach wschodnich i północnego Mazowsza (Kulikowski 2002).

Spadek produkcji rolnej – szczególnie zwierzęcej – wystąpił już na początku lat 1980 (stan wojenny), w związku z ograniczeniem importu pasz treściwych, co najbardziej odczuły gospodarstwa państwowe. Następnie, w wyniku zmian polityczno-gospodarczych, które przyczyniły się do utraty wschodnich rynków eksportowych, likwidacji państwowych gospodarstw rolnych itp., już na początku lat dziewięćdziesiątych (1990–1994) końcowa produkcja rolnicza zmniejszyła się o prawie 15%, a towarowa o 20%.

Równocześnie, w związku ze stowarzyszeniem z Unią Europejską i otwarciem polskich rynków na jej konkurencyjne produkty żywnościowe, opłacalność krajowego rolnictwa malała, powodując m.in. drastyczny spadek nakładów inwestycyjnych. To z kolei generowało zmiany w wielkości i strukturze produkcji rolnej. Przede wszystkim zmniejszyło się погоłowie bydła (z 10 mln w 1990 r. do 6,6 mln sztuk w 1999 r.), głównie na terenach północno-zachodnich w następstwie likwidacji gospodarstw państwowych. W efekcie spadł w tym okresie w kraju udział produkcji zwierzęcej w produkcji globalnej (z 49,4% do 45,3%) oraz w produkcji towarowej rolnictwa (z 66,8% do 60,9%).

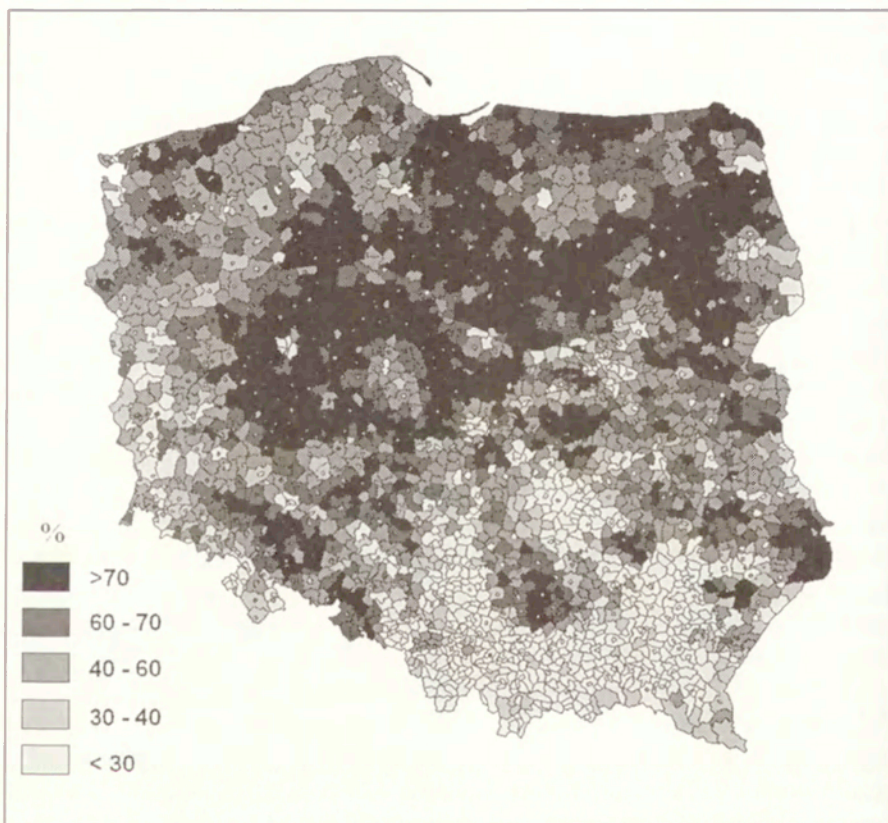
W jednej i drugiej produkcji przeważał żywiec rzeźny (w globalnej stanowił 25,7%, w towarowej 38%), przy czym w produkcji globalnej ze znacznym udziałem zbóż i mleka, a następnie ziemniaków, owoców i warzyw, w towarowej zaś z udziałem mleka, owoców i warzyw oraz pszenicy. Produkcja towarowa żywca składała się prawie w 2/3 z żywca wieprzowego, gdyż produkcja żywca wołowego w latach dziewięćdziesiątych zmniejszyła się blisko o połowę.

W latach tych zmieniło się też znaczenie poszczególnych sektorów rolnictwa w jego produkcji globalnej i towarowej. W 1990 r. rolnictwo indywidualne dostarczało ponad 75% tej produkcji, państwowe około 20%, a spółdzielnie produkcyjne około 5%. Po zmianach strukturalnych rolnictwa udział sektora publicznego w produkcji rolnej – globalnej i towarowej – zmniejszył się do poniżej 5%, a prywatnego (łącznie ze spółdzielczym) wzrósł do ponad 95%, przy czym w dominującej części (blisko 90%) odnosi się do indywidualnych gospodarstw rolnych.

Co się tyczy produkcji towarowej rolnictwa, jej stopień i poziom były bardzo zróżnicowane przestrzennie. Stopień, czyli udział produkcji towarowej

w produkcji globalnej, po latach stałego wzrostu aż do 62%, w latach dziewięćdziesiątych zmniejszył się do około 57%, przy czym w gospodarstwach wielkoobszarowych był znacznie wyższy i wynosił ponad 80%.

Przestrzenne zróżnicowanie stopnia towarowości rolnictwa ogółem w znacznym stopniu korelowało ze strukturą obszarową gospodarstw indywidualnych oraz poziomem specjalizacji ich kierunków produkcji. Produkcja towarowa miała największy udział w produkcji rolnictwa na terenie Wielkopolski i, Kujaw, wyspecjalizowanych w uprawie roślin przemysłowych i w chowie trzody, czy też na środkowym Pomorzu, gdzie małe zaludnienie wsi i duże obszary gospodarstwa umożliwiały kierowanie większości produkcji rolnej na rynek.

Ryc. 12. Udział indywidualnych gospodarstw rolnych produkujących głównie na rynek, 1996
Share of market oriented farms, 1996

Bardzo niskim stopniem towarowości (poniżej 50%) charakteryzowało się rozdrobnione rolnictwo, w znacznej części samozaopatrzeniowe, terenów połu-

dniowo-wschodnich, o dużej gęstości zaludnienia rolniczego. Słabo zaludnione tereny bieszczadzkie, o małym udziale użytków rolnych, ale w znacznej mierze popegeerowskie, odłogujące, cechował najniższy stopień towarowości.

Poziom produkcji towarowej, mierzony w złotych na 1 ha użytków rolnych, w 2000 r. wynosił przeciętnie 1805 zł. Poziom ten był najniższy (1332 zł/ha) na terenach Podkarpacia, cechujących się dużym rozdrobnieniem gospodarstw w znacznym stopniu produkujących na własne potrzeby oraz dużą gęstością ludności, w tym ludności rolniczej. Stosunkowo niska towarowość rolnictwa, poniżej średniej krajowej, występowała też na północno-zachodnich terenach kraju, gdzie pomimo dużej przeciętnej wielkości gospodarstw i małego zaludnienia wsi produkcja rolna po upadku związanym z bankructwem i likwidacją gospodarstw państwowych nie została w pełni odbudowana (Kulikowski 2001). Również niską towarowością cechowało się rolnictwo o tradycyjnych sposobach gospodarowania, na znacznej części północno-wschodnich obszarów kraju.

Natomiast najbardziej towarowe było rolnictwo Wielkopolski (2615 zł/ha). Stosunkowo wysokim, przekraczającym 2 tys. zł/ha, poziomem towarowości cechowało się też rolnictwo Kujaw, Śląska Opolskiego oraz województw z największymi aglomeracjami miejskimi – mazowieckiego i łódzkiego. Aglomeracja warszawska ma w Polsce najlepiej wykształconą rolniczą strefę podmiejską, która zajmując około 1% użytków rolnych kraju, dostarczała prawie 10% ogólnokrajowych warzyw polowych, ponadto 20% warzyw produkowanych pod osłonami, a także około 5% produkcji sadowniczej, nie licząc z rejonu Grójca i Warki, która stanowi około 30% krajowych zbiorów z drzew. Ponadto w strefie podmiejskiej Warszawy zlokalizowana jest najbardziej intensywna szklarniowa produkcja kwiatów ciętych.

Wyspecjalizowane w produkcji ogrodniczej rolnictwo strefy podmiejskiej Warszawy i innych stref (Łodzi, Krakowa, Katowic) pomimo dużej konkurencyjności produktów importowanych z krajów Unii, nie zatraciło swojego charakteru. Wiele jednak gospodarstw zmuszonych zostało do zmiany profilu produkcji rolnej lub też podjęcia działalności pozarolniczej.

Natomiast bardzo wysokim udziałem produkcji zwierzęcej w produkcji towarowej odznacza się rolnictwo północno-wschodnich terenów kraju, w tym zwłaszcza północnego Podlasia, specjalizującego się w chowie bydła mlecznego i przetwórstwie mleka. Również wysokotowarowe rolnictwo Wielkopolski i Kujaw cechuje przewaga produkcji zwierzęcej, w tym przede wszystkim żywca wieprzowego, zaś niskotowarowe rolnictwo Podkarpacia – mleka i żywca wołowego.

Jak wynika z tab. 5, skupem zostało objęte w 2000 r. prawie 70% produkcji towarowej rolnictwa kraju. Wielkość skupu zależy w dużym stopniu od poziomu towarowości oraz pośrednio od struktury obszarowej gospodarstw rolnych.

T a b e l a 5. Produkcja towarowa i skup produktów rolnych w 2000 r.

Województwo	Produkcja towarowa na ha UR		Skup na ha UR	
	zł	Polska=100	zł	Polska=100
Polska	1805	100	1216	100
Dolnośląskie	1493	83	1124	92
Kujawsko-pomorskie	2205	122	1731	142
Lubelskie	1693	94	1085	89
Lubuskie	1379	76	969	80
Łódzkie	2016	112	1248	103
Małopolskie	1619	90	771	63
Mazowieckie	2019	112	1151	95
Opolskie	2143	119	1543	127
Podkarpackie	1332	74	550	45
Podlaskie	1436	80	1349	111
Pomorskie	1440	80	841	69
Śląskie	1993	110	879	72
Świętokrzyskie	1644	91	597	49
Warmińsko-mazurskie	1470	81	1354	111
Wielkopolskie	2615	145	2110	174
Zachodniopomorskie	1490	83	1024	84

Źródło: Rolnictwo w I półroczu 2001 roku na tle lat poprzednich, GUS, 2001.

Na terenach południowo-wschodnich, o rozdrobnionej strukturze, skupem zostało objęte zaledwie 30–40% produkcji towarowej, a na terenach o korzystnej strukturze gospodarstw, relatywnie wysokiej towarowości i kulturze rolnej zostało objęte skupem około 80–90% produkcji towarowej. I tak np. w woj. wielkopolskim skup w przeliczeniu na ha użytków rolnych był czterokrotnie wyższy (2120 zł) niż w woj. podkarpackim (550 zł).

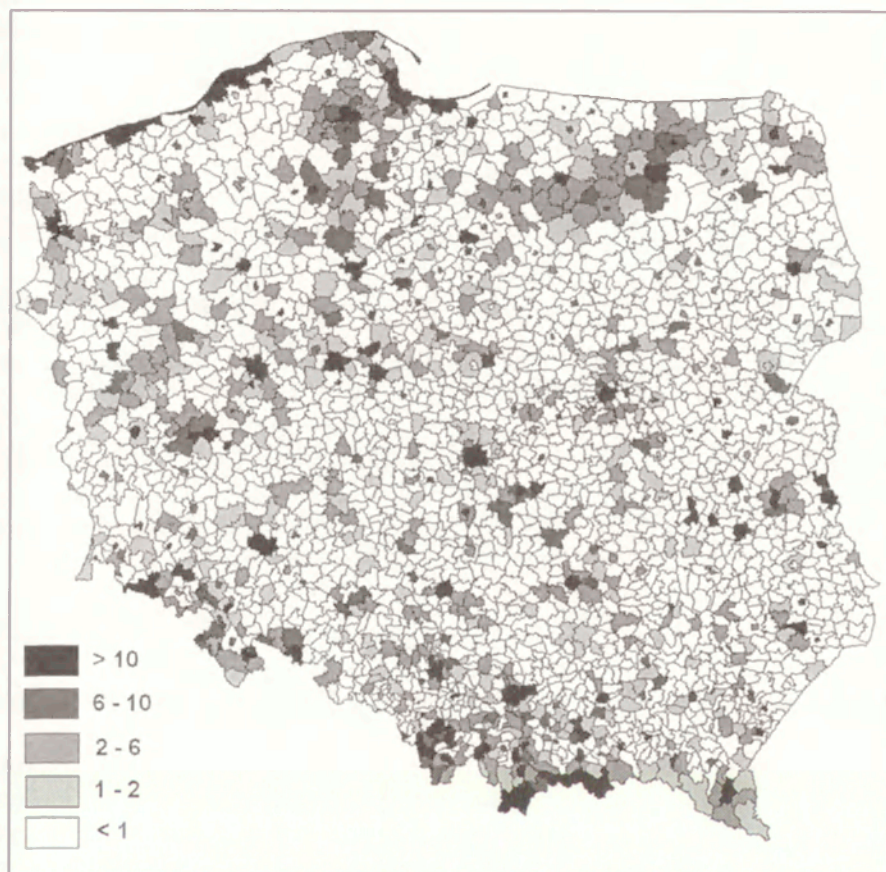
Jest to najbardziej wymowny symptom zróżnicowania dochodowości rolnictwa, nawet po uwzględnieniu np. relacji pomiędzy cenami na produkty rolne a cenami na towary, w tym środki obrotowe i usługi kupowane przez rolników. Warto nadmienić, że relacje te stają się coraz bardziej niekorzystne dla rolnictwa, powodując spadek jego opłacalności, szczególnie w konfrontacji z dotowanymi produktami pochodzenia rolniczego z krajów Wspólnoty. Sytuacja ta ulegnie poprawie po włączeniu polskiego rolnictwa do systemu gospodarki unijnej.

3.4. ZAGOSPODAROWANIE TURYSTYCZNE

Usługi są po rolnictwie drugim pod względem liczby zatrudnionych działem gospodarczym na wsi. Funkcja ta koncentruje się w strefach podmiejskich, gdzie lokowane są przede wszystkim zakłady usług budowlanych, transportowych, naprawczych, hurtowni itp. Z kolei w gminach nadmorskich i górskich oraz na terenach pojeziernych stosunkowo wysoki udział podmiotów o charak-

terze usługowym związany jest z obsługą ruchu turystycznego. Turystyka i rekreacja rozwija się także w innych częściach kraju, ale koncentruje się ona z niewielkimi wyjątkami na obszarach miejskich lub dotyczy tzw. drugich domów.

Zmiana systemu gospodarczego po 1989 r. zaznaczyła się w turystyce przede wszystkim przejściem od modelu turystyki socjalnej do turystyki komercyjnej. Ma ona realne szanse rozwoju tylko na wybranych obszarach kraju, o najwyższych walorach krajoznawczych i wypoczynkowych. Właśnie na tych obszarach koncentruje się baza noclegowa (ryc. 13) stanowiąca podstawę zagospodarowania turystycznego.

Ryc. 13. Liczba miejsc noclegowych w obiektach turystycznych i wypoczynkowych na km²
Overnight accommodation places in tourist facilities per km²

Największa liczba miejsc noclegowych jest w województwach: zachodniopomorskim – 144,6 tys., pomorskim – 127,8 tys., małopolskim – 98,9 tys., dolnośląskim – 58,1 tys. i warmińsko-mazurskim – 55,7 tys. (*Turystyka...2000*).

Poziom usług turystycznych świadczonych na wsi nie zawsze jest zadowalający. Rozwojowi turystyki towarzyszyć muszą przeobrażenia gospodarcze na wsi, w tym przede wszystkim poprawa infrastruktury społecznej i technicznej, możliwości uzyskania taniego kredytu, pomoc ze strony instytucji samorządowych oraz doradztwo i szkolenia na rzecz agroturystyki.

W licznych pracach poświęconych kierunkom rozwoju obszarów wiejskich w Polsce, turystyka staje się dla rolnictwa często jego uzupełnieniem. Agroturystyka zdaniem wielu stała się panaceum na niedorozwój polskiej wsi we wszystkich regionach kraju. Nie potwierdzają tego jednak najnowsze badania struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich. Okazuje się jednak, że w okresie 1988–1999 nie nastąpiły zasadnicze zmiany w rozmieszczeniu gmin wiejskich o przewadze funkcji turystycznej z udziałem na ogół rolnictwa lub leśnictwa (było ich w kraju około 60). Tym niemniej liczba gospodarstw świadczących usługi turystyczne na wsi wzrasta. W 2000 r. było ich już 11,3 tys. i dysponowały one 126,4 tys. miejsc noclegowych. Występowały we wszystkich województwach, ale najliczniej w warmińsko-mazurskim, małopolskim i pomorskim (po 2–2,5 tys. miejsc), czyli w województwach, w których występują tradycyjne regiony turystyczne.

Wśród gospodarstw świadczących usługi turystyczne około połowę (5,8 tys.) stanowiły gospodarstwa agroturystyczne z 51,6 tys. miejsc noclegowych. Występowały one we wszystkich województwach, a najwięcej było ich w woj. małopolskim (1227) i warmińsko-mazurskim (1000).

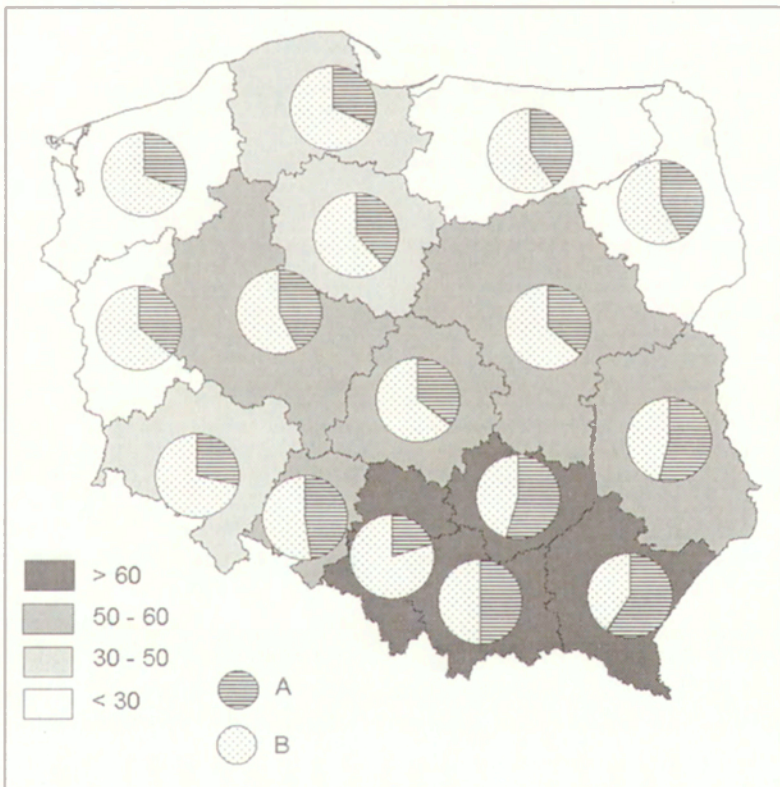
Duże znaczenie na obszarach wiejskich ma rekreacja połączona z turystyką świąteczną. Rozwija się ona przede wszystkim w sąsiedztwie wielkich miast, wszędzie tam, gdzie są lasy i woda. Chodzi tu przede wszystkim o tzw. drugie domy, które są w Polsce popularne już od dawna. Presja na niektóre obszary ze strony mieszkańców miast jest tak duża, że część powierzchni użytków rolnych jest odrolniana i przeznaczana pod zabudowę domków letniskowych. Zmienia się w tym celu nawet plany przestrzennego zagospodarowania gmin, a ceny ziemi osiągają wartości kilkukrotnie wyższe niż cena użytków rolnych. W sąsiedztwie osiedli letniskowych rozwijają się wszelkiego rodzaju usługi, pojawia się także rynek zbytu dla lokalnych produktów rolnych.

Osobnej uwagi wymaga niski stopień aktywności turystycznej wśród mieszkańców wsi. W krajowych wyjazdach turystycznych trwających 5 dni i więcej uczestniczyło w 1995 r. 17% mieszkańców wsi, zaś w wyjazdach krótszych 27%. W tym samym roku za granicę wyjechało tylko 6% mieszkańców wsi i były to kraje głównie sąsiadujące z Polską. Prawie połowa ankietowanych mieszkańców wsi wskazywała, że główną przyczyną niskiej aktywności turystycznej są względy finansowe (Raszka, Sikora 1998).

3.5. STRUKTURA SPOŁECZNO-ZAWODOWA LUDNOŚCI WIEJSKIEJ

Gęstość zaludnienia jest miernikiem wskazującym pośrednio na stopień zagospodarowania jakiegoś obszaru, charakter i gęstość osadnictwa, zasoby pracy itp. Jej wzrost oznacza na ogół rozwój społeczno-gospodarczy obszaru, zaś spadek – niekorzystne procesy ekonomiczne.

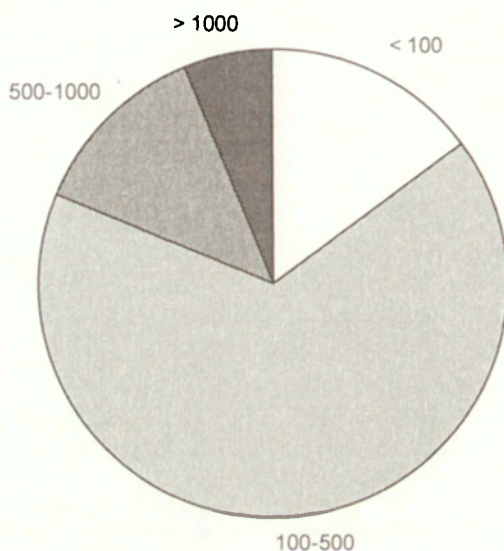
Nadmiernie zaludnione obszary mogą być miejscem licznych konfliktów i niekorzystnych procesów gospodarczych. Przykładem tego są obszary południowo-wschodniej Polski z rozdrobnioną strukturą agrarną, nadmiernym udziałem użytków rolnych i chaotycznym systemem osadniczym.

Ryc. 14. Gęstość zaludnienia (osób/km²) obszarów wiejskich oraz odsetek ludności wiejskiej (A) i miejskiej (B) w województwach, 1999

Density of population (persons per km²) in rural areas and proportion of rural (A) and urban (B) population in voivodships, 1999

Na obszarach wiejskich składających się z 1599 gmin wiejskich i 572 miejsko-wiejskich mieszkało w 2000 r. 14,8 mln osób tj. 38% ludności Polski. Przeciętnie na km² przypadało 51 osób (w kraju 124 osoby), przy czym gęstość zaludnienia wg gmin wahała się od poniżej 10 do powyżej 400 osób na km². Najniższym zaludnieniem cechują się obszary wiejskie północno-wschodniej i północno-zachodniej części kraju, najwyższym zaś obszary południowo-wschodnie, o stosunkowo największym udziale ludności wiejskiej w ogólnej liczbie ludności (ryc. 14). Podobnie przestrzennie kształtowała się wieś pod względem liczby mieszkańców – od poniżej 100 (w 76 gminach) do powyżej 3000 (w 10 gminach). Przeciętnie na miejscowość wiejską (było ich 56769) przypadało 260 osób.

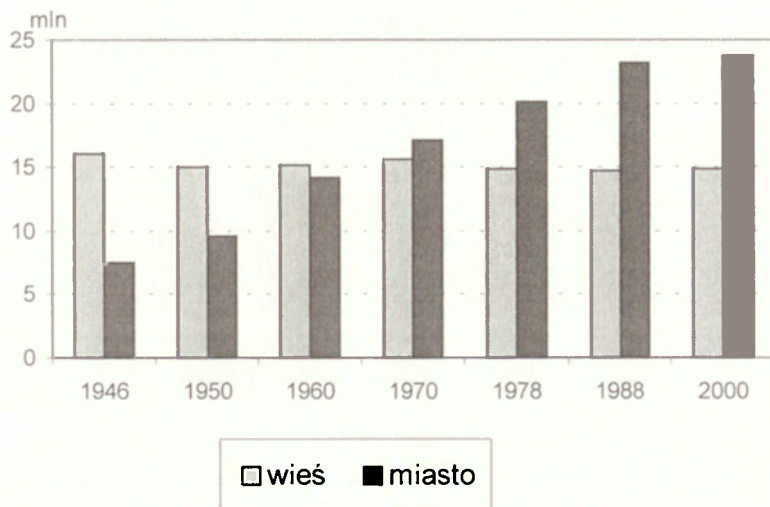

Ryc. 15. Struktura ludności wiejskiej wg wielkości osad wiejskich
Structure of rural population according to the size of settlement

Zdecydowana większość ludności wiejskiej zamieszkuje wsie średniej wielkości, w których liczba mieszkańców nie przekracza 500 (ryc. 15). Tylko około 6% ludności zamieszkuje wsie, z których każda liczy więcej niż 1000 mieszkańców.

Przez wszystkie lata powojenne liczba ludności w Polsce rosła, ale na obszarach wiejskich utrzymywała się na podobnym poziomie. Postępujący proces urbanizacji kraju powodował więc stały spadek udziału ludności wiejskiej na

rzecz miejskiej. Bezpośrednio po II wojnie światowej na wsi mieszkało około 66% ludności kraju. Do 2000 r. wartość ta zmniejszyła się prawie o połowę (ryc. 16).

Ryc. 16. Zmiany liczby ludności miast i wsi.
Changes in the urban and rural population

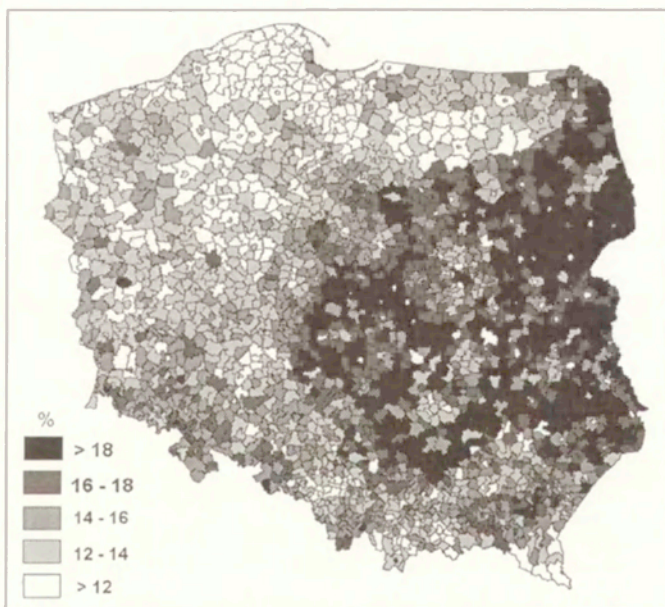
W latach 1950–1970 przyrost naturalny na obszarach wiejskich małał przy rosnącym odpływie ludności wiejskiej do miast. Pomimo tego liczba mieszkańców wsi utrzymywała się na podobnym poziomie, a nawet nieznacznie wzrosła. W latach siedemdziesiątych ujemne saldo migracji przekroczyło wartość przyrostu naturalnego i liczba ludności wiejskiej zaczęła maleć. Proces odpływu ludności wiejskiej do miast nasilił się po 1975 r., kiedy to na skutek reformy administracyjnej kraju (m.in. powstaniu nowych i chłonnych miast wojewódzkich) co roku wieś opuszczało ćwierć miliona osób. Niekorzystnym zjawiskiem było to, że do miast emigrowali ludzie młodzi (zwłaszcza kobiety), a więc i stosunkowo lepiej wykształceni. Małał w związku z tym przyrost naturalny i wykształcały się „obszary depopulacyjne”, które charakteryzował niedobór kobiet w wieku matrymonialnym (ryc. 17) oraz wysoki udział ludności w wieku produkcyjnym (ryc. 18).

Kryzys gospodarczy lat osiemdziesiątych przyhamował w pierwszej połowie tej dekady procesy migracyjne w takim stopniu, że ubytki ludności wiejskiej były rekompensowane przez przyrost naturalny (Stola 1998). W drugiej połowie lat osiemdziesiątych przyrost naturalny zmniejszył się jednak na tyle, że pomimo wyraźnego osłabienia procesów migracyjnych, ogólna liczba ludności wiejskiej zmalała o około 150 tys.

Ryc. 17. Obszary niedoboru kobiet w wieku matrymonialnym (stosunek liczby kobiet do liczby mężczyzn w wieku 20–29 poniżej 90%), 1999

Areas with a shortfall of women aged 20–29 (ratio of nos. of women to nos. of men in 20–29 age group below 90%), 1999

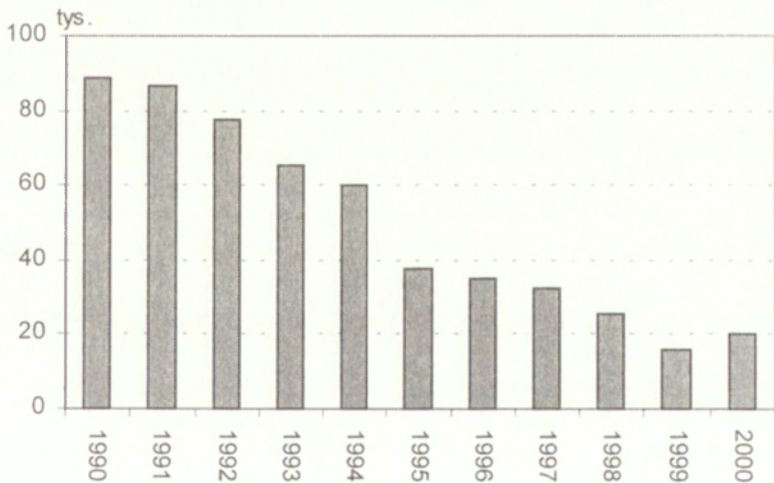
Ryc. 18. Udział ludności w wieku poprodukcyjnym w ogólnej liczbie ludności, 1999

Share of the total population that is of productive age, 1999

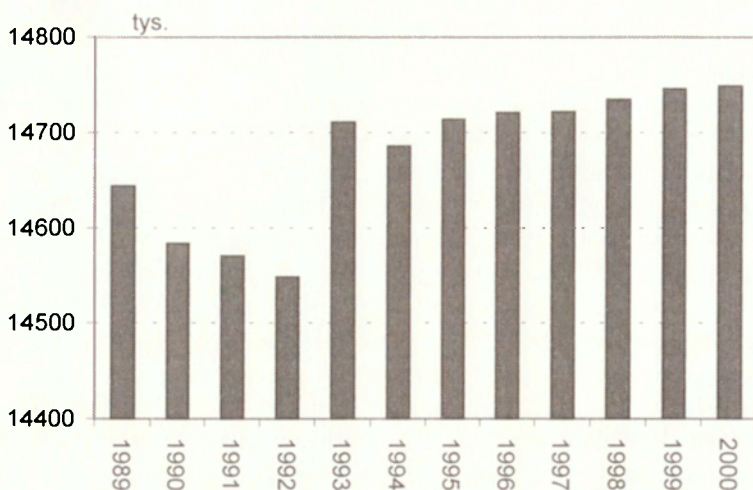
Jak już wcześniej wspomniano najliczniejszą grupę migrujących ze wsi do miast stanowili ludzie młodzi. Wśród kobiet największe natężenie migracji obserwowano w grupie wiekowej 20–24 lata, mężczyzn – 25–29 lat (Witkowski 1990). Powodem opuszczania wsi były najczęściej: niski poziom dochodów z pracy w gospodarstwie rolnym, niezadowalający poziom wyposażenia wsi w infrastrukturę techniczną i społeczną, uciążliwość pracy, problemy mieszkaniowe, bariery socjalne na wsi, utrudniony dostęp do oświaty i kultury, trudności w znalezieniu partnera do założenia rodziny. Zdaniem J. Witkowskiego do najważniejszych przyczyn migracji w Polsce należą: praca zawodowa, względy rodzinne oraz warunki mieszkaniowe.

Nieco inne podejście do czynników migracji z rolnictwa prezentują I. Frenkel i A. Rosner (1987). Ich zdaniem odpływ z rolnictwa zależy od: 1) zapotrzebowania na zasoby ludzkie w pozarolniczych działach gospodarki oraz bilansu siły roboczej w rolnictwie, 2) różnic poziomu dochodów ludności wiejskiej i miejskiej oraz poziomu życia na wsi i w mieście. 3) czynników psycho-społecznych (aspiracje zawodowe, prestiż zawodu rolnika, tradycje rodzinne itp.).

W latach dziewięćdziesiątych coraz mniej osób migrowało do miast i był to wynik przede wszystkim kurczenia się w nich rynku pracy i rosnącego bezrobocia. Na pewnych obszarach zanotowano nawet odwrotne zjawisko tj. wzrost liczby ludności odpływającej na wieś. Po raz pierwszy od kilkudziesięciu lat liczba mieszkańców wsi zwiększyła się (ryc. 19) pomimo wyraźnego spadku przyrostu naturalnego (ryc. 20). Można zatem stwierdzić, że lata dziewięćdziesiąte przyniosły w skali ogólnej wyraźne osłabienie tempa koncentracji ludności w miastach.

Ryc. 19. Przyrost naturalny ludności wiejskiej
Birth-rate of the rural population

Ryc. 20. Zmiana liczby ludności na wsi
Changes in the number of rural population

Od dawna podobne zjawisko obserwowane jest w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych (Berry 1976; Boyle 1995; Boyle, Halfacree 1998; Champion 1989 itp.), a tzw. *counterurbanization* jest definiowane jako proces dekoncentracji ludności, charakteryzujący się odpływem ludności z obszarów wyższej koncentracji do obszarów niższej koncentracji (Berry 1976).

O ile jednak w krajach Unii Europejskiej zahamowanie procesu koncentracji ludności wynikało z chęci pozostania lub osiedlenia się na wsi (o czystym środowisku przyrodniczym, dobrej dostępności komunikacyjnej, pełnym wyposażeniu w infrastrukturę społeczną i techniczną itp.), o tyle w Polsce było to skutkiem kurczącego się rynku pracy w miastach. W okresie rosnącego bezrobocia lat dziewięćdziesiątych na wyjazd do miasta mogli sobie pozwolić tylko odważni i pewni sukcesu ludzie. Należy bowiem dodać, że pracę tracili głównie ludzie przyjezdni, dojeżdżający do pracy, którzy najczęściej musieli rezygnować z pozostania na stałe w mieście i wracać na wieś.

Nowym i interesującym zjawiskiem jest rysujący się proces migracji ludności miejskiej na wieś. Obszary wiejskie w sąsiedztwie dużych miast mają na ogół dodatnie saldo migracji i przeważa w niej ludność napływająca z miast (ryc. 21). Można zatem w tym przypadku mówić o procesie suburbanizacji. Przyczyn tego zjawiska jest wiele i wymagają one odrębnych studiów socjologicznych.

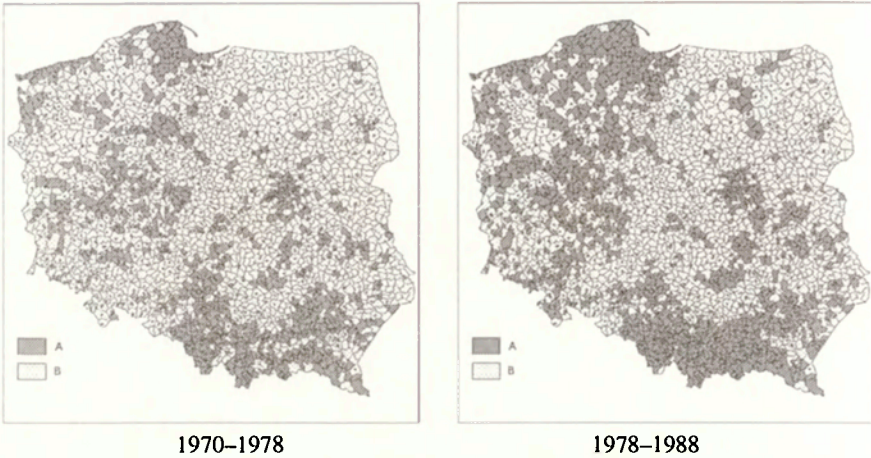
Na opuszczenie miasta mogą sobie pozwolić przede wszystkim ludzie majątni i dobrze wykształceni. Czasem przenoszą też oni siedziby swoich przedsiębiorstw. Stwarza to bardzo dobre warunki dla rozwoju obszarów wiejskich, poprawia się infrastruktura techniczna i społeczna, która musi spełniać wysokie wymagania nowych mieszkańców wsi.

Ryc. 21. Saldo migracji i kierunki napływu ludności w okolicach Warszawy i Lublina (P – dodatnie, N – ujemne, X – obszary o przewadze napływu ludności z miasta, Y – obszary o przewadze napływu ludności ze wsi, C – miasta), 1999

Balance and direction of migration of population in the vicinity of Warsaw and Lublin (P – positive, N – negative, X – areas with overbalance of migration from towns, Y – areas with overbalance of migration from rural areas, C – towns, 1999

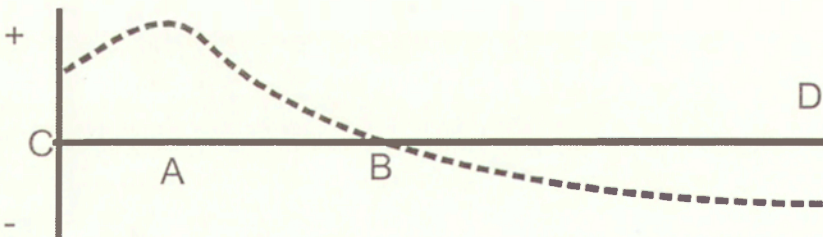
Natomiast na obszarach peryferyjnych (zwłaszcza we wschodniej Polsce) wieś nadal wyludnia się aczkolwiek nie w takim stopniu, jak to miało miejsce w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych (ryc. 22). Saldo migracji jest na ogół ujemne, a odpływająca ludność kieruje się do ośrodków miejskich w kraju i za granicą.

Ryc. 22. Zmiany liczby ludności ogółem w gminach, A – wzrost, B – ubytek
Changes in the number of population in communes, A – increase, B- decrease

Odływ ludności ze wsi można oceniać dwójako. Jest to bardzo korzystne zjawisko na obszarach przeludnionych, o wysokim stopniu rejestrowanego i ukrytego bezrobocia. Jeżeli jednak z obszarów tych będą odpływać tylko ludzie młodzi (a wśród nich głównie kobiety), to odbije się to niekorzystnie na sytuacji demograficznej w przyszłości.

Zmiany ludnościowe na wsi w latach dziewięćdziesiątych przebiegały zatem w dwóch kierunkach (ryc. 23). W strefie oddziaływania dużych miast saldo migracji było na ogół dodatnie. W strefie podmiejskiej rosło (odcinek CA) i stopniowo malało w kierunku peryferii (odcinek AB). Z kolei na obszarach znacznie oddalonych od miasta lub o utrudnionej dostępności komunikacyjnej, saldo migracji miało ujemne wartości (odcinek BD).

Ryc. 23. Zmiana salda migracji ludności pomiędzy miastem (C) i peryferią (D)
Changes in the balance of migration between urban (C) and peripheral areas (D)

Rozwój i poprawa usług komunikacji publicznej, gwałtowny wzrost liczby prywatnych samochodów oraz realizacja planowanej budowy dróg szybkiego ruchu wpłyną w najbliższych latach na dynamikę omawianych zmian. Strefa dodatniego salda migracji ulegnie znacznemu rozszerzeniu przede wszystkim wzdłuż głównych szlaków komunikacyjnych.

Na podstawie powyższych rozważań można stwierdzić, że ostatnia dekada przyniosła nowe, nie obserwowane wcześniej zjawiska dotyczące zmian ludnościowych. Chodzi tu przede wszystkim o osłabienie tempa koncentracji ludności w miastach. Trudno w sposób jednoznaczny wskazywać, że mamy do czynienia z początkiem procesu dekoncentracji ludności w Polsce. Tym niemniej w odniesieniu do pewnych obszarów proces ten został zapoczątkowany.

* * *

Poziom wykształcenia ludności na wsi – pomimo stałej poprawy – jest nadal znacznie niższy niż mieszkańców miast (tab. 6). Rolnicy w Polsce są najgorzej wykształconą warstwą społeczną. Co gorsza, najniższy poziom wykształcenia ma ludność rolnicza pracująca wyłącznie we własnym gospodarstwie.

Badania B. Gałczyńskiej (1993) wykazują, że dzięki powszechnemu systemowi oświaty oraz odchodzeniu z działalności produkcyjnej rolników starszych wiekiem i gorzej wykształconych, wzrasta udział bardziej wykształconej ludności rolniczej. Analiza poziomu wykształcenia rolników indywidualnych w latach 1978 i 1988 wykazała wyraźny wzrost udziału rolników z wykształceniem ponadpodstawowym i równoczesny spadek udziału tych, którzy nie ukończyli szkoły podstawowej.

Tabela 6. Poziom wykształcenia ludności powyżej 15 lat. 1998

Poziom wykształcenia	Miasto (%)	Wieś (%)
Wyższe	9,8	1,9
Policealne	3,3	1,3
Srednie ogólnokształcące	9,6	3,0
Srednie techniczne	21,3	11,2
Zasadnicze zawodowe	24,6	28,0
Podstawowe i niepełne podstawowe	31,2	54,6
Nie ustalone	0,2	0,0

Źródło: GUS

Wykształcenie rolników ma bezpośredni wpływ na efekty pracy i poziom rozwoju gospodarstw rolnych. Badania wykonane w IERiGŻ, obejmujące pierwszą połowę lat dziewięćdziesiątych wykazały, że w tym trudnym dla rolnictwa okresie, rolnicy lepiej wykształceni efektywniej wykorzystywali zasoby ziemi, pracy i środki obrotowe. Odmiennie wyglądała sytuacja w gospodarstwach, których kierownicy, a było ich ponad połowa, posiadali tylko wykształcenie podstawowe. Od kilku lat obserwowano w nich „przejadanie” majątku (Klepacki 1997).

Na wsi tylko 17,5% (w 2000 r.) ludności rolniczej miało ukończoną szkołę średnią, a studia wyższe tylko 1,5%. Należy zaznaczyć, że dużo korzystniejsza sytuacja występuje w gospodarstwach wielkoobszarowych (50 i więcej ha), w których łączny odsetek osób z wykształceniem wyższym i średnim wynosił 39%. przy czym w gospodarstwach powyżej 100 ha udział osób z wykształceniem wyższym jest ponad trzykrotnie większy niż wśród ogółu rolników. Korzystne jest również to, że postęp w zakresie wykształcenia mieszkańców wsi odnosi się głównie do młodego pokolenia, od którego będzie zależeć trwałe rozwój obszarów wiejskich, w tym poprzez rozwój ich funkcji podstawowych.

Przestrzenne zróżnicowanie poziomu wykształcenia ludności czynnej zawodowo w rolnictwie jest wynikiem przeszłych i obecnych stosunków społeczno-gospodarczych. Już w okresie zaborów wystąpiło wyraźne różnicowanie wykształcenia ludności. W zaborze austriackim i pruskim kładziono dużo większy nacisk na kształcenie młodzieży niż w zaborze rosyjskim. Ponadto wśród ludności zamieszkującej zachodnią część kraju wykształciły się tradycje podnoszenia kwalifikacji i kultury rolnej.

Słabo wykształcona ludność rolnicza nie jest w stanie podjąć wyzwania obecnych czasów. Bez odpowiednich kwalifikacji ludność wiejska na ogół nie może podjąć przedsięwzięć o charakterze pozarolniczym. Toteż odpowiednia organizacja edukacji oraz prowadzenie wszelkiego rodzaju kursów dokształcających i szkoleń na bazie szkół zawodowych nabiera szczególnego znaczenia.

Reforma szkolnictwa wydają się nie sprzyjać jednak tym zadaniom. Wydłużenie okresu kształcenia ogólnego i likwidacja wielu technicznych szkół średnich i zawodowych może utrudnić zdobywanie kwalifikacji młodzieży mającej w przyszłości przejąć gospodarstwo rolne lub podjąć działalność pozarolniczą na wsi. Absolwenci szkół ogólnokształcących często z powodu złej sytuacji materialnej rzadko kontynuują naukę na wyższych uczelniach i pozostając na wsi mają małe możliwości znalezienia pracy poza sektorem rolniczym.

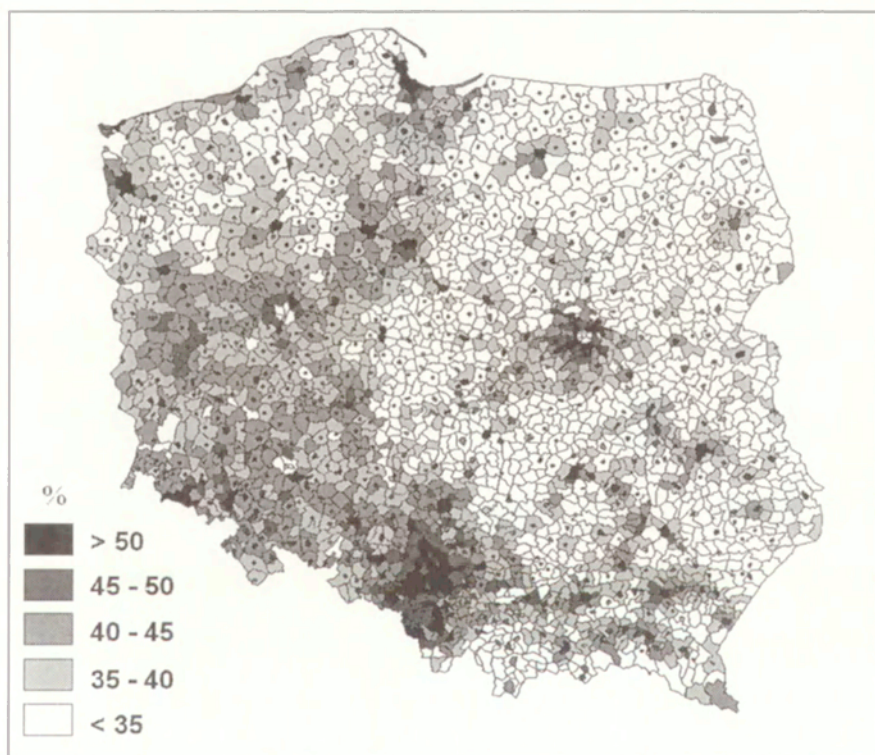
Poprawie poziomu edukacji społeczności wiejskiej nie sprzyja też likwidacja wielu szkół podstawowych na wsi. Dojazd do oddalonych o kilka, bądź kilkanaście kilometrów placówek, jest dla dzieci męczący i zniechęcający do nauki. Pogłębia to różnice w poziomie wykształcenia pomiędzy dziećmi z miast i wsi.

Młodzież z biednych obszarów rolniczych nie ma równych szans z młodzieżą miejską w edukacji na poziomie wyższym. Niewielu stać na kilkuletni pobyt w mieście, zakup podręczników i inne opłaty związane ze studiami. Nie dziwi fakt, że zaledwie 3% młodzieży wiejskiej studiuje na uczelniach wyższych.

Według badań socjologów tylko około 40% młodzieży wiejskiej myśli o pozostaniu na wsi i tylko 55% gospodarstw rolnych może liczyć na młodych następców (Szafraniec 2001). Rodzice bez wahań akceptują migracje dzieci do miasta, mając nadzieję na poprawę ich bytu. Ponieważ jest to na ogół najzdolniejsza i najbardziej przedsiębiorcza młodzież, na wsi wzrasta udział ludzi sfrustrowanych i słabo przygotowanych do wymagań nowoczesnego rynku pracy.

Bez odpowiednio wyedukowanych rolników nie ma mowy o dynamicznych zmianach strukturalnych w rolnictwie. Zachodzi więc potrzeba szerszego otwarcia szkół średnich i wyższych dla młodzieży wiejskiej. Można tego dokonać poprzez stworzenie pomocy materialnej w formie stypendiów dla dzieci rolników. Dofinansowania wymagają szkoły wiejskie, w tym głównie o profilu rolniczym (szkoły zawodowe i technika). Dysponując profesjonalną kadram i organizując kursy i szkolenia dla rolników mogą stać się one inkubatorami postępu rolniczego.

Stosunkowo słabiej wyedukowani rolnicy we wschodniej części kraju (ryc. 24), będą mieli duże problemy z wykorzystaniem funduszy z Unii Europejskiej po wejściu do niej Polski. Konieczność sporządzania projektów inwestycyjnych i szczegółowych sprawozdań jest zmurą nawet dla rolników w krajach Wspólnoty. Na przykład w Danii narzekają oni na nadmierną biurokrację i centralizację systemu. Humorystyczne jest ich stwierdzenie, że wiedzą coraz więcej o systemie administrowania subsydiami, coraz mniej zaś o dobrych sposobach gospodarowania. Rolnicy narzekają na nadmiar unormowań prawnych, wypełniania licznych ankiet i formularzy itp.

Ryc. 24. Udział osób z wykształceniem ponadpodstawowym w ogólnej liczbie mieszkańców gospodarstw indywidualnych, 1996

Share of post-primary school graduates in the total number of household members on farms, 1996

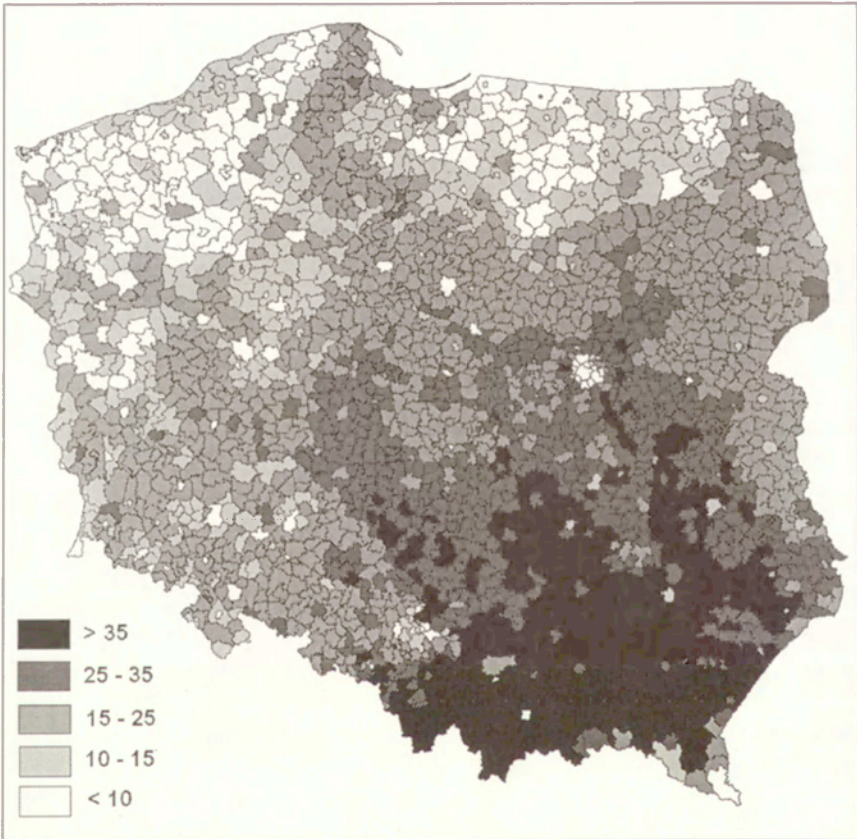
Tak więc dla przemian gospodarczych, trwałego rozwoju rolnictwa, a przede wszystkim działalności pozarolniczych na wsi, niezmiernie ważny jest odpowiedni poziom wykształcenia jej mieszkańców. Pomimo, że w ostatnim dziesięcioleciu wystąpiły w tym zakresie korzystne zmiany, to nadal wykształcenie ludności wiejskiej jest gorsze niż miejskiej. Dotyczy to szczególnie ludności związanej z rozdrobnionym rolnictwem indywidualnym.

*

*

*

Udział zatrudnionych w poszczególnych działalnościach społeczno-gospodarczych wprawdzie nie informuje o poziomie rozwoju danej działalności, szczególnie w przypadku rolnictwa (i leśnictwa), tym niemniej jest istotnym wskaźnikiem jego znaczenia jako źródła zatrudnienia, a więc pośrednio i utrzymania określonej liczby ludności wsi.

Ryc. 25. Zatrudnieni na 100 ha użytków rolnych, 2000
Employed per 100 ha of agricultural land, 2000

W 1988 r. przeciętny odsetek zawodowo czynnych w rolnictwie na obszarach wiejskich wynosił do 56% (w Polsce ogółem 27,1%) i w latach dziewięćdziesiątych systematycznie zmniejszał się do 52% w 1995 r. i około 44% w 2000 r. (w Polsce odpowiednio 22 i 17,7%). Warto zaznaczyć, że dominującą większość (w 1988 r. – 85%, w 2000 r. – 95%) pracujących w rolnictwie stanowiła ludność gospodarstw indywidualnych. Pomimo, że są to szacunki (*Polska Wieś*, 2002) według kryterium głównego miejsca pracy, różniące się od szacunków innych, to jednak niezbitnie wskazują, że coraz większy udział ludności wiejskiej zatrudniony był w działalnościach pozarolniczych (48% w 1995 roku i 56% w 2000 r.).

Wśród ogółu pracujących na wsi prawie 43% stanowiły kobiety, przy czym w rolnictwie indywidualnym nieco większy odsetek (46%), a poza rolnictwem mniejszy (40%).

Udział zatrudnionych w rolnictwie przez cały badany okres wykazywał duże przestrzenne zróżnicowanie. Był najwyższy na północno-wschodnich terenach kraju, od Pojezierza Suwalskiego, przez Podlasie, północne i zachodnie Mazowsze, po Zamojszczyznę na wschodzie. Wysoki udział ludności zatrudnionej w rolnictwie cechował też tereny środkowej części kraju (np. południowej części woj. świętokrzyskiego). Najniższy udział pracujących w rolnictwie występował w zasięgu aglomeracji miejsko-przemysłowych oraz na terenach zurbanizowanych, przede wszystkim w zachodniej części kraju. Na obszarach wiejskich tych terenów rozwijała się bowiem stosunkowo intensywnie działalność pozarolnicza.

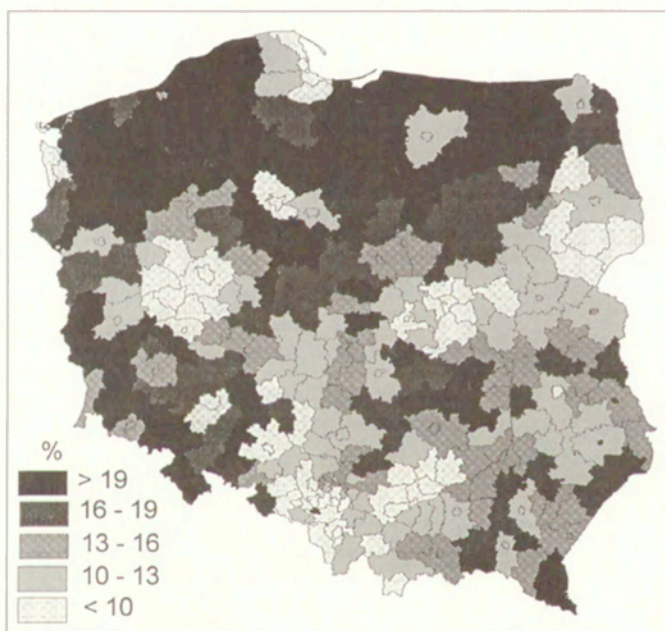
Różnice w szacunkach zatrudnienia według kryterium głównego miejsca pracy oraz według EKD i szacunków zatrudnienia w rolnictwie indywidualnym (Kołodziejczyk 2001), wynikają też w znacznym stopniu z faktu, że znaczna część ludności wiejskiej jest dwuzawodowa, tzn. głównie pracuje w rolnictwie, a dodatkowo poza nim lub odwrotnie – głównie poza rolnictwem a dodatkowo w swoim gospodarstwie rolnym. Sytuacja taka występuje przede wszystkim na obszarze południowo-wschodniej Polski. Wiąże się to z uciążliwymi dojazdami do pracy. W niektórych przypadkach są to odległości sięgające od kilku do kilkudziesięciu kilometrów. Czas poświęcony na dojazdy i pracę poza miejsce zamieszkania utrudnia prawidłowe zajęcie się gospodarstwem rolnym, a jednocześnie utrata pracy poza gospodarstwem, na ogół obszarowo małym, zwiększa ukryte bezrobocie i zmniejsza drastycznie dochody ludności.

W latach 90. z powodu zmian strukturalnych, w pierwszej kolejności zwalniano z pracy ludność zamieszkujejącą w gospodarstwach rolnych. Powodem były nie tylko niskie jej kwalifikacje zawodowe lecz także możliwość dorywczej pracy w gospodarstwie.

Wielu badaczy przewiduje, że w nadchodzącym okresie utrzyma się duża grupa chłopo-robotników, co osłabi wysoki poziom bezrobocia na wsi i złagodzi procesy restrukturyzacji rolnictwa. Wydaje się jednak, że takiej perspektywie nie będzie sprzyjać sytuacja ekonomiczna w najbliższych latach. Wejście do Unii Europejskiej uruchomi proces zmniejszania zatrudnienia w rolnictwie,

ale także zjawisko wypychania z rynku pracy osób dwuzawodowych, na skutek widocznego już dzisiaj ograniczania zatrudnienia w dotychczasowych pozarolnych przedsiębiorstwach (Bański 2002).

Bezrobotni mieszkający na wsi stanowili prawie 43% ogółu bezrobotnych, z tym że najmniej było ich w zurbanizowanym woj. śląskim (18%), a najwięcej (64%) w woj. podkarpackim. Co się zaś tyczy stopy bezrobocia rejestrowanego, to pomimo, że w ostatnich latach nastąpił jej wzrost (do ok. 17%), to jednak jest niższa niż w miastach. Bowiern bezrobotni zamieszkujący w gospodarstwach rolnych, chociaż są w nich zbędni, to nie są rejestrowani i tworzą tzw. bezrobocie ukryte w rolnictwie, które szacuje się na około 900 tys. osób. Dotyczy to szczególnie południowo-wschodnich terenów kraju, o bardzo rozdrobnionej strukturze agrarnej i stosunkowo dużym udziale ludności dwuzawodowej, która w pierwszej kolejności traciła zatrudnienie w restrukturyzowanych zakładach pracy. Najwyższa stopa bezrobocia rejestrowanego (30% i więcej) występowała nadal na terenach, gdzie uprzednio w rolnictwie dominowały gospodarstwa państwowe, a więc na Pomorzu Zachodnim i Pojezierzu Mazurskim (ryc. 26).

Ryc. 26. Stopa bezrobocia rejestrowanego wg powiatów, czerwiec 2000
Rate of registered unemployment by poviats ("county"), June 2000

Niekorzystną sytuację demograficzną Pomorza Zachodniego potwierdzają wyniki badań M. Jasiulewicza (1998). Wykazały one, że jest to teren charakteryzujący się wysokim obciążeniem grupy produkcyjnej przez grupę nieprodukcyjną ludności. Pogarsza to możliwości wzrostu gospodarczego. Dodać do tego trzeba występujący tam bardzo niski poziom kwalifikacji ludności rolniczej.

Zasygnalizowana problematyka dotyczy też innych obszarów popegeerowskich, na których ludność w wieku produkcyjnym jest – zdaniem W. Zglińskiego (2000) – izolowana społecznie i ekonomicznie oraz nie uczestniczy w tworzeniu postępu gospodarczego i cywilizacyjnego.

3.6. DZIAŁALNOŚĆ POZAROLNICZA NA OBSZARACH WIEJSKICH

Rozwój różnych form działalności oraz ich funkcji produkcyjnych i pozaprodukcyjnych, szczególnie w zakresie ochrony środowiska przyrodniczego, zaczyna być uważany za podstawowy warunek trwałego rozwoju obszarów wiejskich. Dotyczy to nie tylko podstawowych działalności charakterystycznych dla tych obszarów, tzn. rolnictwa i leśnictwa i ich pozaprodukcyjnego znaczenia w kształtowaniu np. krajobrazu kulturowego i naturalnego, ale również innych funkcji rozwijających się na obszarach wiejskich. Przez około ćwierćwiecze (Kostrowicki 1976, Stola 1987) poprawę warunków społeczno-gospodarczych wsi w Polsce upatrywano w rozwoju wielofunkcyjności poprzez wzrost działalności pozarolniczych na obszarach wiejskich. Natomiast w zbyt małym stopniu lub w ogóle nie brano pod uwagę znaczenia funkcji przyrodniczych i kulturowych dla rozwoju tych obszarów.

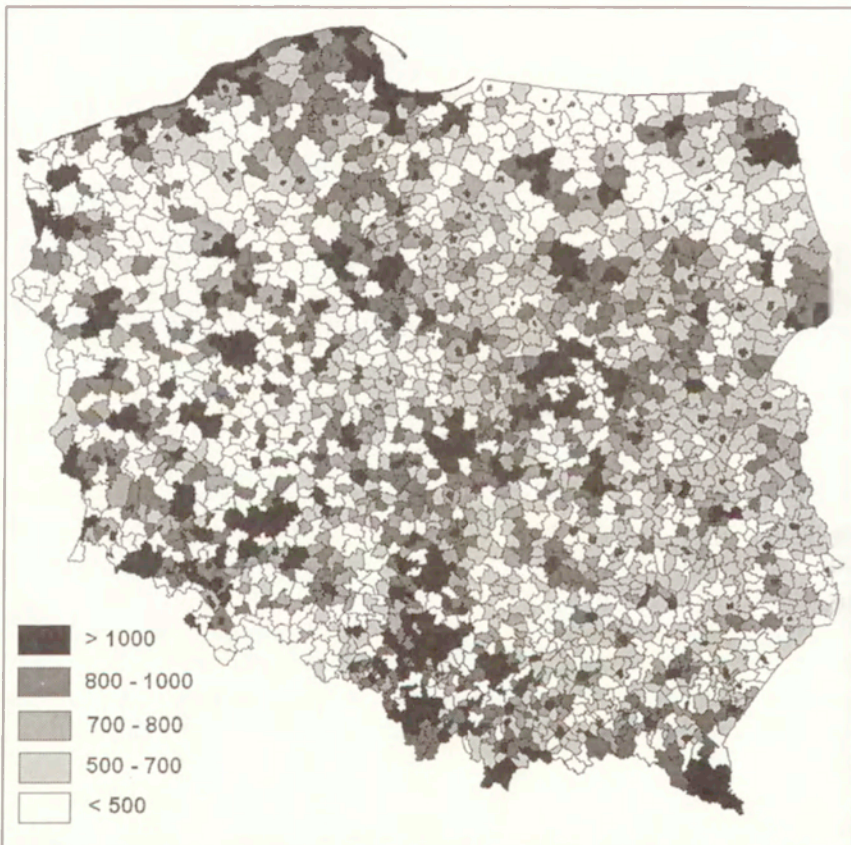
Realizacja trwałego rozwoju obszarów wiejskich powinna się więc odbywać poprzez rozwijanie ich różnorodności pojmowanej szerzej niż wielofunkcyjność, gdyż dotyczącej również różnorodności w ramach poszczególnych działalności gospodarczych, w tym np. rolnictwa. W odróżnieniu od większości krajów zachodnioeuropejskich, w Polsce występuje przeważnie rolnictwo niewyspecjalizowane, stosunkowo w dużym stopniu zsynchronizowane z miejscowymi warunkami przyrodniczymi. Dlatego dążenie do różnorodności odnosi się głównie do pomnażania innych pozarolniczych działalności gospodarczych na różnych szczeblach, począwszy od gospodarstw rolnych (np. poprzez przekształcanie ich w gospodarstwa agroturystyczne), po wieś i gminy.

W latach dziewięćdziesiątych powstały sprzyjające temu warunki polityczno-ustrojowe, w mniejszym zaś stopniu społeczne, infrastrukturalne czy też finansowe. Warunki te są przestrzennie bardzo zróżnicowane, co odzwierciedla różny poziom rozwoju działalności pozarolniczych na obszarach wiejskich. Brak dostępnych danych statystycznych uniemożliwia prześledzenie w skali gmin stanu rozwoju wszystkich podmiotów działalności pozarolniczej, w tym zatrudniających po mniej niż 5 osób, a więc na ogół rodzinnych, stosunkowo często występujących, co potwierdziły badania terenowe innych autorów (np. Górz 2001).

Przybliżony obraz poziomu i zróżnicowania przestrzennego rozwoju pozarolniczych działalności gospodarczych na obszarach wiejskich można nakreślić na podstawie danych REGONU, pomimo że, jak pisze D. Kołodziejczyk (1999, s.110) „...regon dostarcza informacji raczej o zamiarach podjęcia działalności,

a nie o faktycznie podjętych inwestycjach...". Tym niemniej dane te świadczą o aktywności gospodarczej mieszkańców wsi i pośrednio informują o efektach tej aktywności. Podstawą charakterystyki rozwoju działalności pozarolniczej, są wyniki badań D. Kołodziejczyk (1999, 2002).

Na obszarach wiejskich w roku 1999 było około 1070 tys. pozarolniczych podmiotów gospodarczych (35% ogólnej liczby odpowiednich podmiotów w kraju), w tym 52% w gminach miejsko-wiejskich i 48% w gminach wiejskich. Stan ten był wynikiem wzrostu ich liczby głównie w latach 1996-1999, kiedy to wzrosła ona o 56,4%, przy czym w gminach miejsko-wiejskich o 85,5%, a w wiejskich o 33,4%. Te dysproporcje wynikają przede wszystkim z faktu, że rozwój działalności pozarolniczej jest determinowany w dużym stopniu położeniem określonego terenu względem miast i co się z tym wiąże poziomem zagospodarowania infrastrukturalnego. Ponadto duże znaczenie ma potencjał ludnościowy, w tym zwłaszcza struktura demograficzna i poziom wykształcenia ludności.

Ryc. 27. Liczba podmiotów pozarolniczych na 10 tys. osób w wieku produkcyjnym, 1999
Number of non-agricultural entities per 10 000 persons in working age, 1999

Stopień rozwoju sektora pozarolniczego, mierzony liczbą podmiotów gospodarczych na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym (ryc. 27) wynosił w 1999 r. na obszarach wiejskich około 960, przy czym wahał się od poniżej 600 w wielu gminach wschodniej części kraju (minimum 244 w gminie Górowo Iłowieckie, woj. warmińsko-mazurskie) do powyżej 1000 w części zachodniej (maksimum 5596 w gminie Rewal, woj. zachodniopomorskie) oraz w otoczeniu aglomeracji miejskich, szczególnie Warszawy, Poznania, Krakowa i Łodzi.

Na obszarach wiejskich województw zachodnich (dolnośląskiego, lubuskiego, zachodniopomorskiego i wielkopolskiego) oraz w woj. mazowieckim skupiała się prawie połowa z 700 gmin kraju, w których na 10 tys. osób w wieku produkcyjnym przypadało powyżej 1000 podmiotów pozarolniczych (tab. 7). W dominującej większości (95%) podmioty te należą do sektora prywatnego. Pod względem zaś struktury gałęziowej najliczniejsze (61%) są podmioty z zakresu usług tzw. rynkowych, głównie handlu, o ponad połowę mniej (27%) z zakresu działalności produkcyjnej, głównie przemysłowej; tzw. usługi nierynkowe zajmują niewiele ponad 6%.

T a b e l a 7. Liczba gmin wg ilości podmiotów pozarolniczych na 10 tys. osób w wieku produkcyjnym w województwach, 1999

Województwo	Klasy				
	bardzo niska 0-500	niska 500-700	średnia 700-800	wysoka 800-1000	bardzo wysoka >1000
Dolnośląskie	30	16	10	17	60
Kujawsko-pomorskie	63	15	6	9	34
Lubelskie	144	10	4	10	25
Lubuskie	18	5	4	4	43
Łódzkie	80	17	12	15	38
Małopolskie	109	12	7	9	29
Mazowieckie	170	32	15	10	52
Opolskie	27	8	2	3	28
Podkarpackie	82	20	6	18	24
Podlaskie	81	3	4	4	13
Pomorskie	40	19	8	6	25
Śląskie	46	12	10	10	40
Świętokrzyskie	55	10	6	6	20
Warmińsko-mazurskie	46	15	4	13	22
Wielkopolskie	73	18	9	21	86
Zachodniopomorskie	37	17	4	15	30

Źródło: D. Kołodziejczyk, 1999

Na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym w gminach wiejskich przypada 476 podmiotów z zakresu usług rynkowych, a w gminach miejsko-wiejskich o około 1/3 więcej – 708 podmiotów. Podobne dysproporcje cechuje odpowiedni miernik usług nierynkowych – 52 podmioty w gminach wiejskich i 73 w gminach miejsko-wiejskich. Natomiast znacznie mniejsze różnice wystę-

ują w tym względzie w sektorze przemysłowym i produkcyjno-budowlanym. Na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym w gminach wiejskich przypada 236 podmiotów przemysłowych i 234 podmiotów budowlanych a w gminach miejsko-wiejskich odpowiednio 285 i 283. Potwierdza to, że na lokalizację pozarolniczych podmiotów gospodarczych na obszarach wiejskich duży wpływ ma, poza usytuowaniem względem dużych miast także występowanie wśród gmin wiejskich, małych i średnich miast, stanowiących wraz z otaczającymi terenami wiejskimi gminy miejsko-wiejskie.

Miarą wskazującą na skalę rozwoju działalności pozarolniczych na obszarach wiejskich jest nie tylko liczba odpowiednich podmiotów, ale również udział zatrudnionej w tych podmiotach ludności. Można nawet stwierdzić, że w sytuacji dużego bezrobocia miernik ten jest nawet bardziej znaczący.

Biorąc pod uwagę liczbę (2602 tys. osób) i strukturę pracującej ludności wg sekcji EKD (Europejskiej Klasyfikacji Działalności), poza niewielkim odsetkiem pracujących w rolnictwie, najczęściej (średnio około 45%) zatrudnionych jest w produkcyjnych działach, głównie w przemyśle i budownictwie, następnie w usługach tzw. nierynkowych i nieco mniej w usługach rynkowych.

Na obszarach wiejskich poszczególnych województw rozpiętości w udziale zatrudnionych są znaczne i kształtują się w przypadku pracujących w przemyśle, budownictwie i pozostałych działach produkcyjnych pozarolniczych od około 33% w woj. podlaskim i lubelskim do ponad 50% w woj. dolnośląskim, łódzkim oraz śląskim (tab. 8).

T a b e l a 8. Pracujący według sekcji EKD w 1999 r.

Województwo obszary wiejskie	Liczba pracujących wg sekcji EDK								
	ogółem	rolnictwo	%	przemysł	%	usługi rynkowe	%	usl. nie- rynkowe.	%
Dolnośląskie	217008	11925	5,5	110062	50,7	43191	19,9	51830	23,9
Kuj.-pomorskie	138974	11236	8,1	59927	43,1	29856	21,5	37955	27,3
Lubelskie	118504	6175	5,2	40067	33,8	26402	22,3	45860	38,7
Lubuskie	105627	6612	6,3	44876	42,5	26619	25,2	27520	26,1
Łódzkie	148959	4900	3,3	77476	52,0	28018	18,8	38565	25,9
Małopolskie	250647	4774	1,9	113150	45,1	57288	22,9	75435	30,1
Mazowieckie	270634	9492	3,5	110296	40,8	73654	27,2	77192	28,5
Opolskie	148968	10912	7,3	68468	46,0	31183	20,9	38405	25,8
Podkarpackie	143996	5753	4,0	59544	41,4	29593	20,6	49106	34,1
Podlaskie	56744	3287	5,8	18801	33,1	13111	23,1	21545	38,0
Pomorskie	107237	9610	9,0	45593	42,5	21453	20,0	30581	28,5
Śląskie	176483	5826	3,3	92302	52,3	37886	21,5	40469	22,9
Świętokrzyskie	110806	2896	2,6	47891	43,2	22626	20,4	37393	33,7
War.-mazurskie	104660	10043	9,6	40793	39,0	23437	22,4	30387	29,0
Wielkopolskie	362401	28762	7,9	178852	49,4	80810	22,3	73977	20,4
Zachodniopomorskie	139875	13085	9,4	57254	40,9	31870	22,8	37666	26,9
RAZEM	2601523	145288	5,6	1165352	44,8	576997	22,2	713886	27,4

Źródło: D. Kołodziejczyk, 1999.

Natomiast odwrotnie kształtuje się sytuacja, jeśli chodzi o udział zatrudnionych w usługach nierynkowych, tzn. jest on najniższy (20–26%) na obszarach województw o dużym zatrudnieniu w pozarolniczych działach produkcyjnych, a najwyższy (około 38%) na obszarach o małym zatrudnieniu w tych działach. Co się tyczy udziału pracujących w usługach rynkowych, głównie w handlu, to udział ten jest najniższy (około 20%) na obszarach wiejskich w województwach dolnośląskim, opolskim, pomorskim, podkarpackim i świętokrzyskim, a najwyższy (25–27%) w woj. lubuskim i mazowieckim.

Przestrzenny stan zatrudnienia wg sekcji EKD, nie uwzględniającej pracujących w indywidualnej gospodarce rolnej, przedstawia – szczególnie w przypadku obszarów wiejskich Polski – obraz bardzo uproszczony, a nawet w jakimś sensie zdeformowany. Dlatego opracowano wielkość i strukturę zatrudnienia na obszarach wiejskich na podstawie danych wg EKD i szacunków zatrudnienia w rolnictwie indywidualnym (tab. 9).

T a b e l a 9. Pracujący ogółem (wg sekcji EKD i w indywidualnej gospodarce rolnej)

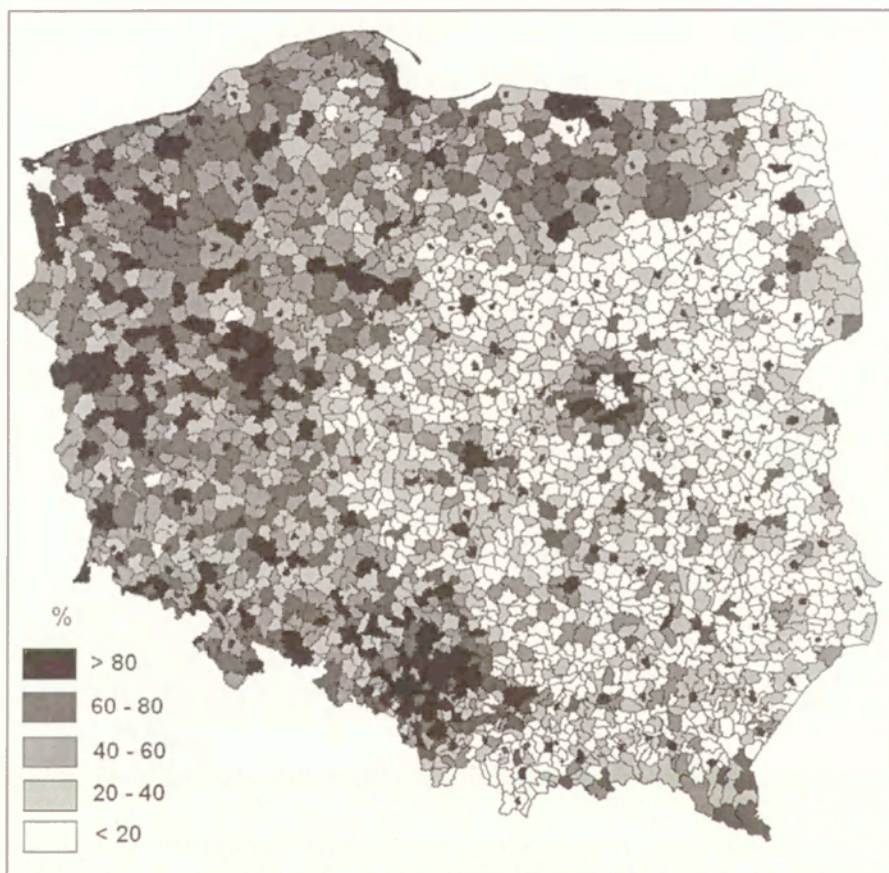
Województwo (obszary wiejskie)	Pracujący ogółem	Pracujący w rolnictwie				Pracujący wg działów (%)		
		ogółem	%	rolnictwo indywid.	% pracu- jących w rolnictwie	przemysł	usługi rynkowe	usługi nierynko- we
Dolnośląskie	339025	133942	39,5	122017	91,1	32,5	12,7	15,3
Kujawsko-pomorskie	308763	181025	58,6	169789	93,8	19,4	9,7	12,3
Lubelskie	580467	468138	80,6	461963	98,7	6,9	4,5	7,9
Lubuskie	148136	49121	33,2	42509	86,5	30,3	18,0	18,6
Łódzkie	462444	318385	68,8	313485	98,5	16,8	6,1	8,3
Małopolskie	669113	423240	63,3	418466	98,9	16,9	8,6	11,3
Mazowieckie	817004	555862	68,0	546370	98,3	13,5	9,0	9,4
Opolskie	231464	93408	40,4	82496	88,3	29,6	13,5	16,6
Podkarpackie	528960	390717	73,9	384964	98,5	11,3	5,6	9,3
Podlaskie	262801	209344	79,7	206057	98,4	7,2	5,0	8,2
Pomorskie	193997	96370	49,7	86760	90,0	23,5	11,1	15,8
Śląskie	320351	149694	46,7	143868	96,1	28,8	11,8	12,6
Świętokrzyskie	381553	273643	71,7	270747	98,9	12,6	5,9	9,8
Warmińsko-mazurskie	196110	101493	51,8	91450	90,1	20,8	12,0	15,5
Wielkopolskie	651286	317647	48,8	288885	90,9	27,5	12,4	11,4
Zachodniopomorskie	196104	69314	35,3	56229	81,1	29,2	16,3	19,2
Razem	6287578	3831343	60,9	3686055	96,2	18,5	9,2	11,4

Źródło: D. Kołodziejczyk, 1999

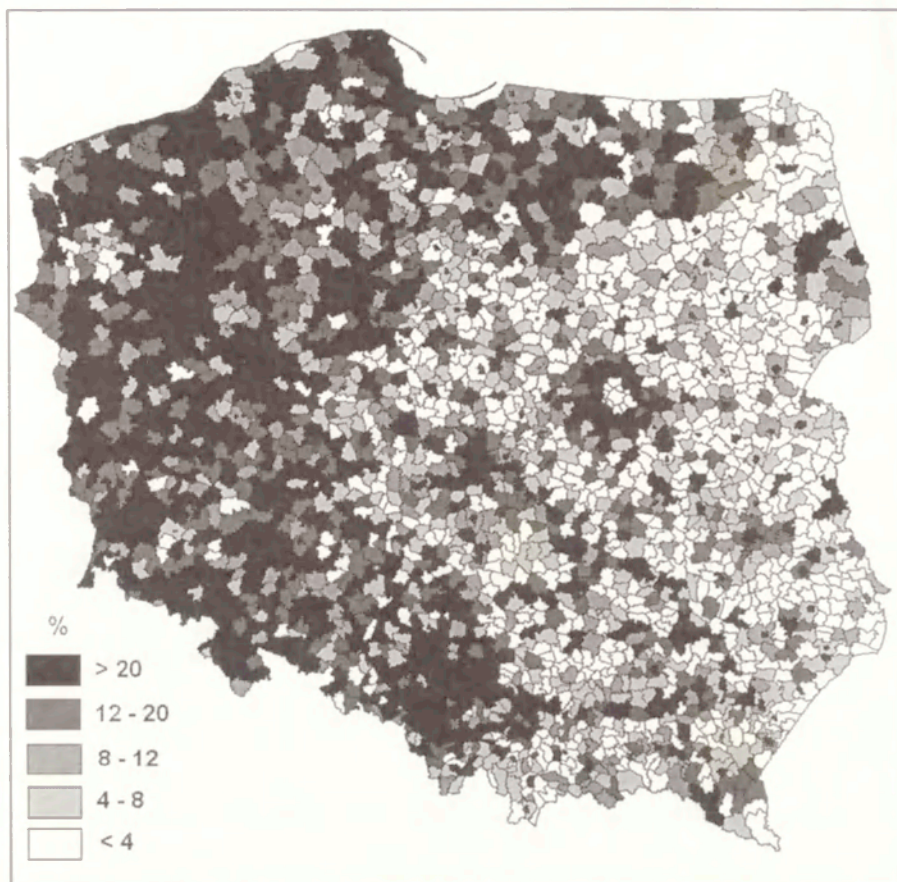
W tak obliczonej liczbie pracujących ogółem (6288 tys.) na obszarach wiejskich udział zatrudnionych w rolnictwie wynosi średnio 60,9% (3831 tys.), przy czym w dominującej części (96,2%) są to pracujący w indywidualnej gospodarce rolnej. Udział zatrudnionych w rolnictwie waha się od około 33–35%

w woj. lubuskim i zachodniopomorskim, do ponad 70% w woj. świętokrzyskim i podkarpackim i około 80% w woj. lubelskim i podlaskim.

Odpowiednio do tego stanu odwrotnie skorelowane jest największe i najmniejsze zatrudnienie w działalnościach pozarolniczych (ryc. 28). Wśród tych zatrudnionych (39,1%) blisko połowa (18,5% ogółu zatrudnionych) związana jest z działalnością produkcyjną, głównie w sferze przemysłowo-budowlanej. Udział zatrudnionych w przemyśle i budownictwie jest najniższy (ok. 7%) w woj. lubelskim i podlaskim, a najwyższy (ponad 30%) w woj. dolnośląskim i lubuskim (ryc. 29). Gminy o wysokim odsetku zatrudnienia w tym sektorze gospodarki jest również dużo w innych województwach zachodnich oraz w północnych. Gminy te koncentrują się ponadto wokół aglomeracji miejskich.

Ryc. 28. Odsetek pracujących poza rolnictwem, 1999
Percentage of employed outside agriculture, 1999

Ryc. 29. Udział zatrudnionych w przemyśle i budownictwie w ogólnej liczbie zatrudnionych, 1999

Share of employed in industry and construction in total number of employed, 1999

Przestrzenne zróżnicowanie w skali gmin udziału pracujących zarówno w pozarolniczych działach produkcyjnych jak i usługowych jest bardzo podobne. Udział pracujących w usługach jest bardzo niski, na ogół poniżej 16%, nierzadko poniżej 8% w większości gmin środkowej i wschodniej części kraju, tam gdzie udział pracujących w rolnictwie jest bardzo wysoki. Natomiast od aglomeracji górnośląskiej przez Wielkopolskę, Ziemię Lubuską aż po Pomorze i Mazury w większości gmin udział zatrudnionych w usługach przekracza 20%, a często nawet 30%.

Pod względem struktury zatrudnienia ludności wiejskiej analogicznie kształtuje się udział funkcji rolniczych i pozarolniczych, w tym przemysłowych (i budowlanych) oraz usługowych w strukturze funkcjonalnej obszarów wiejskich.

4. KLASYFIKACJA FUNKCJONALNA GMIN

4.1. KRYTERIA I METODY

Badaniami w skali gmin zostały objęte wszystkie obszary wiejskie kraju. Podstawowym źródłem informacji były materiały gromadzone przez GUS, w tym dotyczące: 1) struktury przestrzennej obszarów wiejskich, a więc przede wszystkim informacje o ludności wiejskiej (struktura społeczno-zawodowa) i użytkowaniu ziemi (rolniczym, leśnym itp.), 2) wiodących funkcji obszarów wiejskich – rolnictwa, leśnictwa, przemysłu (i budownictwa), funkcji turystyczno-wypoczynkowych, mieszkalnych. Informacje te były i są podstawą doboru 9 cech diagnostycznych i ich mierników, dotyczących poszczególnych funkcji.

Następnie przeprowadzono normalizację wyrażonych w różnych wartościach (% , ha, miejsca noclegowe/km² itd.) mierników, w celu możliwości ich porównywania. Opisane znormalizowanymi miernikami poszczególne funkcje w każdej z gmin, jako układ zmiennych, były podstawą ich porównywania z układem zmiennych reprezentujących określone wcześniej typy – modele funkcjonalne gmin.

Oznacza to, że w celu uzyskania z badań stanu struktury przestrzennej i funkcjonalnej w 2000 r. wyników możliwie porównywalnych z wynikami badań odpowiedniego stanu z końca lat osiemdziesiątych, winny być zastosowane analogiczne procedury badawcze. Chodzi szczególnie o kryteria doboru cech diagnostycznych i ich mierników określających poszczególne funkcje, sposób normalizacji mierników oraz metodę określania stopnia podobieństwa między układami zmiennych reprezentujących funkcje poszczególnych gmin a zmiennymi reprezentującymi poszczególne typy – modele funkcjonalne gmin.

Jak wspomniano we wstępie, na skutek zaistniałych zmian w zagospodarowaniu przestrzennym obszarów wiejskich oraz w sposobach gromadzenia danych przez GUS, konieczne były modyfikacje przyjętych metod badawczych. I tak np. w badaniach struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich końca lat osiemdziesiątych, spośród wyodrębnionego zestawu cech reprezentujących funkcje (Stola 1987, tab. 3) przyjęto do klasyfikacji funkcjonalnej gmin następujący zestaw cech, przy czym wzięto pod uwagę warunek realności opracowania ich mierników (dostępność metodyczna i statystyczna):

- 1) udział użytków rolnych (% powierzchni ogółem),
- 2) udział użytków rolnych uspołecznionych (% powierzchni użytków rolnych ogółem),
- 3) nakłady pracy w rolnictwie (liczba zatrudnionych na 100 ha użytków rolnych),
- 4) towarowość rolnictwa (% produkcji towarowej w produkcji globalnej),
- 5) stopień lesistości (% lasów w powierzchni ogółem),
- 6) poziom zagospodarowania turystyczno-wypoczynkowego (liczba miejsc noclegowych w obiektach turystycznych i wypoczynkowych ma km²),
- 7) ludność pozarolnicza (% ogólnej liczby ludności),
- 8) zatrudnienie w przemyśle i budownictwie (% ogólnej liczby czynnych zawodowo),
- 9) dojazdy ludności do pracy (liczba wyjeżdżających na 1000 mieszkańców).

Z powyższego zestawu w niezmienionej formie mogły być zastosowane (gdyż istnieją odpowiednie dane statystyczne z końca lat dziewięćdziesiątych) następujące cechy i ich mierniki: 1, 2, 3, 5, 6 i 8. W przypadku jednak cechy 2, tzn. udziału uspołecznionych (wówczas głównie państwowych i spółdzielczych) użytków rolnych, powinna być ona zastąpiona inną cechą reprezentatywną dla rolnictwa, przede wszystkim dlatego, że rolnictwo spółdzielcze zaliczone zostało do sektora rolnictwa prywatnego, a większość państwowych użytków rolnych została sprywatyzowana poprzez dzierżawę lub sprzedaż. Przyczyniło się to na odpowiednich terenach do wzrostu niektórych gospodarstw i powstania nowych, na ogół wielkoobszarowych prywatnych. Dlatego cechę 2 mającą reprezentować przede wszystkim udział rolnictwa wielkoobszarowego, zastąpiono udziałem użytków rolnych we władaniu gospodarstw o powierzchni powyżej 100 ha. Z powodu jednak braku danych w skali gmin, cecha ta została uwzględniona dopiero w opisie przestrzennego rozmieszczenia wyróżnionych klas funkcjonalnych.

Charakterystykę struktury przestrzennej obszarów wiejskich w aspekcie mierników przyjętych do klasyfikacji poszerzono o analizę udziału ludności czynnej zawodowo w rolnictwie i czynnej zawodowo poza rolnictwem w ogólnej liczbie czynnych zawodowo.

Co się zaś tyczy cechy 4 reprezentującej powiązania rolnictwa z rynkiem (Stoła 1993, s. 18) i wyrażonej miernikiem udziału produkcji towarowej w produkcji globalnej rolnictwa, z powodu braku danych dla obliczenia wielkości tego miernika w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych, zastąpiono go udziałem gospodarstw rolnych produkujących na rynek.

Również z powodu braku danych o udziale ludności pozarolniczej w poszczególnych gminach cechę 7 zastąpiono udziałem pracujących poza rolnictwem. Cechę zaś 9, z racji tego, że dojazdy do pracy straciły na znaczeniu i brak jest o nich informacji dla wszystkich obszarów wiejskich w skali gmin, zastąpiono miernikiem rozwoju pozarolniczych działalności gospodarczych (liczba

podmiotów na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym) wskazującym na wzrost znaczenia funkcji pozarolniczych na obszarach wiejskich.

Oznacza to, że ogólna liczba cech i ich mierników zasadniczo nie zmieniła się. Ważne jest, że zostały zachowane te same co uprzednio proporcje między liczbą mierników wskazujących na znaczenie funkcji rolniczych oraz pozarolniczych, w tym przede wszystkim funkcji technoprodukcyjnych.

Mierniki cech są wyrażone różnymi miarami, dlatego też, aby móc je porównywać między sobą, poddano je normalizacji. Co więcej chodziło też o to, aby wyniki klasyfikacji funkcjonalnej obszarów wiejskich 2000 r. były porównywalne z wynikami odpowiednich badań z końca lat osiemdziesiątych. Z tego względu normalizacja mierników i grupowanie badanych obiektów zostały przeprowadzone tymi samymi, w miarę potrzeby zmodyfikowanymi metodami, jakie były zastosowane w poprzednich badaniach. Poszczególne mierniki zostały więc wyrażone w wartościach znormalizowanych, ujętych w pięcioklasowe przedziały (tab. 10). Tak wyrażonymi miernikami została opisana każda z badanych gmin, czyli "opis" danej gminy składa się z ośmiu cyfr wg pięciu klas (od 1 do 5).

T a b e l a 10. Mierniki cech i ich normalizacja, 2000

L.p.	Mierniki cech	Klasy				
		1 bardzo niska	2 niska	3 średnia	4 wysoka	5 bardzo wysoka
1.	% użytków rolnych w powierzchni ogółem	10-30	30-50	50-70	70-90	> 90
2.	zatrudnieni na 100 ha użytków rolnych	1-10	10-15	15-25	25-35	> 35
3.	% gospodarstw rolnych produkujących na rynek	0-10	10-20	20-40	40-60	> 60
4.	% lasów w powierzchni ogółem	0-10	10-20	20-40	40-60	> 60
5.	miejsca noclegowe w obiektach turystycznych i wypoczynkowych na km ²	0-1	1-2	2-6	6-10	> 10
6.	% pracujących poza rolnictwem	0-20	20-40	40-60	60-80	> 80
7.	% zatrudnionych w przemyśle i budownictwie w liczbie zatrudnionych	0-10	10-20	20-40	40-60	> 60
8.	Liczba podmiotów pozarolniczych na 10 tys. osób w wieku produkcyjnym	0-500	500-700	700-800	800-1000	> 1000

Źródło: opracowanie własne

Analogicznie jak w klasyfikacji funkcjonalnej obszarów wiejskich z 1988 r. układ zmiennych każdej gminy został porównany z układem zmiennych każdego z określonych 10 typów modeli.

Typy-modele opracowano na podstawie realnie występujących zróżnicowań funkcjonalnych obszarów wiejskich Polski. Ich przydatność potwierdziły wyniki przeprowadzonej klasyfikacji funkcjonalnej obszarów wiejskich na podstawie danych z końca lat osiemdziesiątych.

W celu porównywalności wyników do odpowiedniej klasyfikacji w 2000 r. zastosowano prawie taką samą liczbę typów-modeli. Nieznaczne zmiany wyni-

kły tylko ze zmiany niektórych mierników cech. Podobnie jak zostały opisane funkcje poszczególnych gmin, tzn. w postaci znormalizowanych 8 zmiennych, reprezentujących przyjęte mierniki cech (8 cyfr od 1 do 5 np. 2, 3, 4, 2, 4, 5, 3, 2) opisano 10 typów modeli. Przyjęty został też ten sam stopień szczegółowości klasyfikacji. To znaczy, że za gminy podobne do danego typu – modelu będą uważane te, które różnią się od niego nie więcej niż o 20% teoretycznej liczby odchyżeń ($4 \times 8 = 32$), czyli o 6–7 odchyżeń (szerzej o metodzie w pracy W. Stoli, 1987).

Tabela 11. Typy-modele funkcjonalne gmin

Typy-modele	% użytków rolnych w pow. ogółem	Zatrudnieni na 100 ha UR	% gosp. rolnych produkujących na rynek	% lasów w pow. ogółem	Miejsca noclegowe na km ²	% pracujących poza rolnictwem	% zatrudnionych w przemyśle i budownictwie	Podmioty pozarolnicze na 10 tys. osób w wieku produkcyjnym
1	4	3	3	2	2	2	2	2
2	4	5	5	1	1	3	2	3
3	4	5	2	2	1	3	2	5
4	3	3	3	3	3	3	3	3
5	1	3	2	4	1	4	3	4
6	2	2	2	4	2	1	2	2
7	1	4	1	4	5	3	2	2
8	3	3	3	2	5	4	3	3
9	3	2	2	3	1	5	5	3
10	3	4	3	2	2	5	2	5

Źródło: opracowanie własne

Teoretycznie można więc przyjąć, że wynikiem klasyfikacji będzie wyróżnienie 10 kategorii funkcjonalnych obszarów wiejskich, obejmujących w sumie większość gmin, gdyż można się spodziewać, że struktura funkcjonalna niektórych gmin może być „prześciowa” pod względem podobieństwa do np. dwóch typów modeli lub też zupełnie odmienna, nie podobna do żadnego z 10 typów-modeli.

4.2. ZRÓŻNICOWANIE I PRZEMIANY STRUKTURY FUNKCJONALNEJ GMIN

Przemiany wybranych zagadnień z zakresu struktury przestrzennej obszarów wiejskich, scharakteryzowane w aspekcie wpływu na podstawowe ich funkcje wskazują, że w okresie dziesięciolecia nastąpiły również złożone i regionalnie zróżnicowane przemiany struktury tych funkcji (ryc. 30, 31). Potwierdza to przeprowadzona klasyfikacja gmin według opisanej procedury badawczej, w nawiązaniu do odpowiedniej klasyfikacji z końca lat osiemdziesiątych. Wówczas zostało wyróżnionych 14 klas funkcjonalnych, które pod względem przewagi jednej lub kilku określonych funkcji połączono w 5 grup (Stola 1993).

Dla stanu z 2000 r. wyróżniono 10 klas funkcjonalnych, które odpowiednio połączono też w 5 grup. Są to grupy:

- A) o przewadze funkcji rolniczych (klasy – 1, 2, 3, 4),
- B) o równorzędnym udziale różnych funkcji (5),
- C) o przewadze leśnictwa (6, 7),
- D) o przewadze funkcji turystyczno-wypoczynkowych (8, 9),
- E) o przewadze funkcji pozarolniczych – przemysłowych, mieszkalnych, usługowych itp.(10).

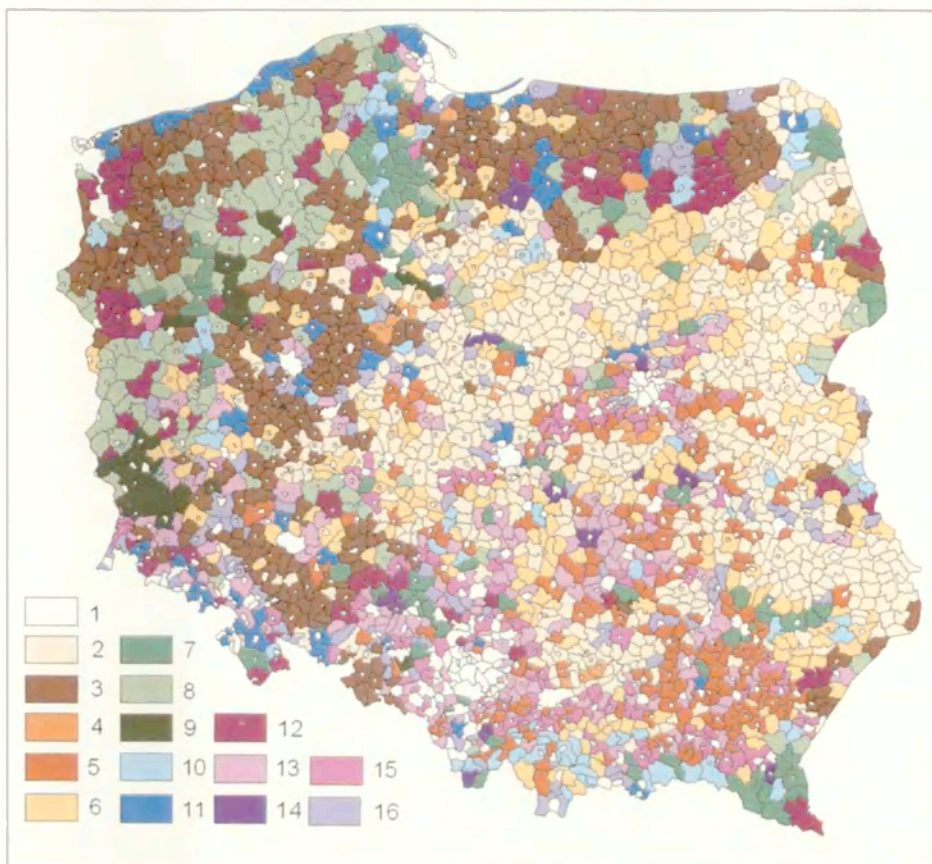
Mniejsza liczba klas funkcjonalnych jest głównie wynikiem likwidacji państwowych gospodarstw rolnych i wyłączenia z użytków „uspołecznionych” gruntów spółdzielczych, w związku z czym cecha – udział uspołecznionych użytków rolnych w powierzchni ogółem, nie była uwzględniona w klasyfikacji, podobnie jak dojazdy do pracy ludności, z powodu braku danych statystycznych w skali gmin. Z tego i innych analogicznych względów (np. likwidacja zakładów przemysłowych i spadek zatrudnienia ludności wiejskiej w przemyśle) nie było możliwe wyodrębnienie klasy funkcjonalnej gmin o przewadze funkcji przemysłowych. Ewentualne takie gminy znalazły się w grupie E – o przewadze funkcji pozarolniczych lub zurbanizowane.

Przeprowadzona klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich, na podstawie ich struktury przestrzennej w 2000 r., według kryteriów i metod klasyfikacji przeprowadzonej dla stanu z 1988 r., wykazała, że w okresie nieco ponad dziesięcioleciem wystąpiły stosunkowo duże, regionalnie bardzo zróżnicowane przemiany struktury funkcjonalnej. Ponadto, poza wynikami poznawczymi, przeprowadzone badania dostarczyły doświadczeń metodycznych, wskazujących także na potrzebę doskonalenia kryteriów oraz doboru cech reprezentujących poszczególne funkcje i metod ich kojarzenia. Zachodzące zmiany w strukturze przestrzennej obszarów wiejskich, w ich zagospodarowaniu, jak też konieczność uwzględniania znaczenia funkcji pozaprodukcyjnych podstawowych działalności społeczno-gospodarczych (rolnictwa, leśnictwa) obszarów wiejskich, wymagają wypracowania nowych miar rozwoju tych obszarów i doskonalenia metod ich funkcjonalnej klasyfikacji.

GMINY O PRZEWADZE FUNKCJI ROLNICZYCH

Grupa A składa się z czterech klas funkcjonalnych gmin o przewadze rolnictwa. Są one stosunkowo najliczniej reprezentowane i występują w całym kraju, przy czym w dużych skupieniach głównie na terenach wschodnich i śródkowych po południową Kielecczynę, Wielkopolskę i Kujawy.

Grupę tą reprezentują przede wszystkim gospodarstwa rolnicze, czyli takie, w których dochody z działalności rolniczej stanowią ponad 50% ogólnych dochodów gospodarstwa z udziałem gospodarstw rolniczo-pracowniczych, gospodarstw emerytów i rencistów. Rolnictwo to należy do różnych typów, repre-

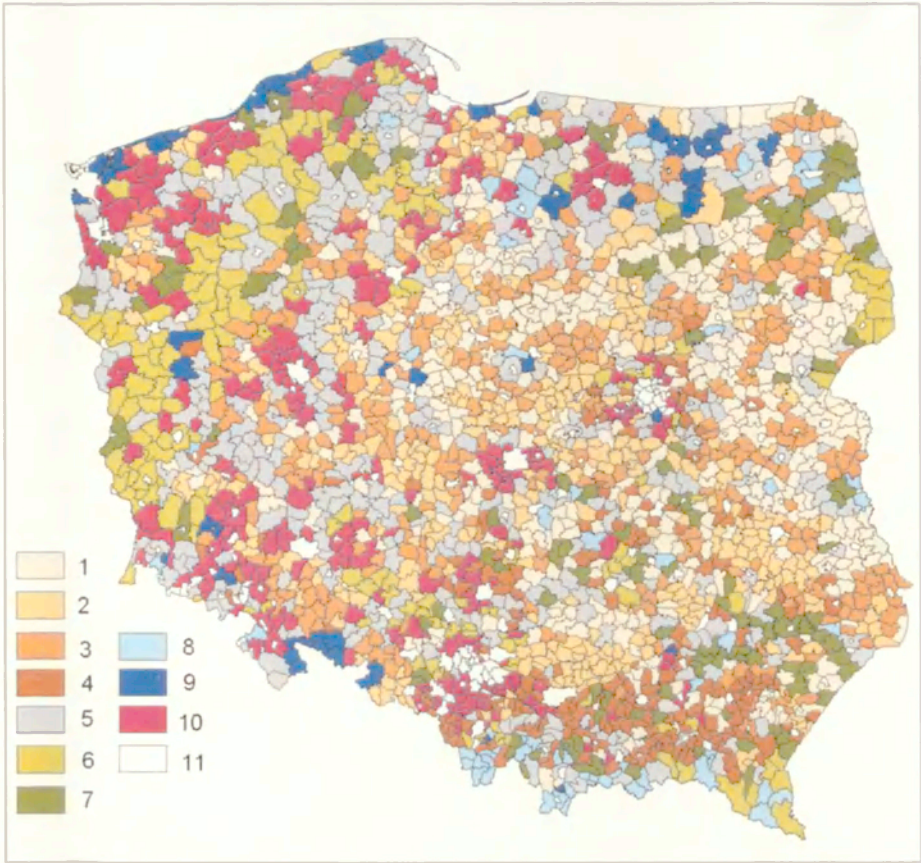

Rys. 30. Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich, 1988

- 1 – obszary miejskie, 2 – rolnictwo indywidualne, 3 – rolnictwo ze znacznym udziałem uspołecznionego, 4 – rolnictwo „podmiejskie”, 5 – rolnictwo i funkcje mieszkaniowe, 6 – rolnictwo z równorzędnym udziałem funkcji pozarolniczych, 7 – leśnictwo z udziałem innych funkcji pozarolniczych, 8 – leśnictwo z udziałem rolnictwa, 9 – leśnictwo z udziałem przemysłu, 10 – turystyka i wypoczynek z udziałem leśnictwa i rolnictwa, 11 – turystyka i wypoczynek z udziałem funkcji pozarolniczych, 12 – pozarolniczych z udziałem rolnictwa, 13 – przemysłowych z udziałem rolnictwa, 14 – przemysł z udziałem funkcji mieszkaniowych i leśnictwa, 15 – funkcje mieszkaniowe i usługowe z udziałem przemysłu i rolnictwa, 16 – funkcje mieszane

Functions of rural areas, 1988

- 1 – urban areas, 2 – individual farming, 3 – agriculture with large share of socialized sector, 4 – suburban agriculture, 5 – agriculture and residential functions, 6 – agriculture with equal share of non-agricultural functions, 7 – forestry with a share of other non-agricultural functions, 8 – forestry with agriculture, 9 – forestry with a share of industry, 10 – tourism and recreation with a share of forestry and agriculture, 11 – tourism and recreation with a share of non-agricultural functions, 12 – non-agricultural with a share of agricultural, 13 – industry with a share of agriculture, 14 – industry with a share of housing and forestry, 15 – housing, services with a share of industry and agriculture, 16 – mixed functions

Rys. 31. Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich, 2000

1 – rolnictwo mało intensywne i mało towarowe, 2 – rolnictwo intensywne i towarowe,
 3 – rolnictwo mieszane z udziałem 1 i 2, 4 – rolnictwo i funkcje pozarolnicze, 5 – funkcje
 mieszane, 6 – leśnictwo z udziałem funkcji pozarolniczych, 7 – leśnictwo z udziałem rolnictwa,
 8 – turystyka i wypoczynek z udziałem leśnictwa i rolnictwa, 9 – turystyka i wypoczynek
 z udziałem funkcji pozarolniczych, 10 – funkcje pozarolnicze – usługowe, mieszkaniowe i inne

Functions of rural areas, 2000

1 – non-commercial agriculture, 2 – intensive and commercial agriculture, 3 – mixed agriculture
 with share of 1 and 2 type, 4 – agriculture with share of non-agricultural functions, 5 – mixed
 functions, 6 – forestry with share of non-agricultural functions, 7 – forestry with agriculture,
 8 – tourist and recreation with share of forestry and agriculture, 9 – tourism and recreation
 with a share of non-agricultural functions, 10 – non-agricultural functions housing, services and other

zentujących ciąg rozwojowy od rolnictwa tradycyjnego do rolnictwa rynkowego.

Gminy z poszczególnych klas różnią się pod względem struktury agrarnej i poziomu rozwoju rolnictwa, mierzonych m.in. stopniem intensywności nakładów pracy oraz stopniem towarowości, jak i pod względem rodzaju i udziału funkcji współtowarzyszących.

Gminy klasy 1, o przewadze rolnictwa małonakładowego i niskotowarowego, ze słabym udziałem innych funkcji występują głównie na terenach północno-wschodnich. Jest to na ogół rolnictwo o tradycyjnych sposobach gospodarowania. Cechuje je średnia wielkość gospodarstw oraz małe lub średnie nakłady pracy (przeważnie do 25 osób/100 ha użytków rolnych), na ogół mała lub średnia towarowość i średnie efekty produkcyjne, mierzone produktywnością ziemi oraz stopniem i poziomem towarowości. Nieco bardziej intensywne i produktywne rolnictwo o charakterze pól samozaopatrzeniowym występowało głównie na terenach wschodniego Pomorza i Mazowsza oraz na terenach środkowo-wschodnich Lubelszczyzny.

Gminy klasy 2, o dużych nakładach pracy i wysokiej towarowości rolnictwa skupiają się na ogół wokół aglomeracji miejskich, przy czym funkcjom rolniczym często towarzyszą inne, np. funkcje mieszkalne ludności nie związanej miejscem pracy z tymi gminami lub funkcje krótkookresowego wypoczynku, różne działalności pozarolnicze itd.

Rolnictwo podmiejskie cechują duże nakłady pracy i kapitału oraz wysoki poziom produktywności i towarowości. Specjalizuje się na ogół w produkcji ogrodniczej (owoców, warzyw, kwiatów itp.). Rolnictwo nastawione na bezpośrednie potrzeby rynku miejskiego występuje ponadto w innych gminach, silnie zurbanizowanych, w których funkcje nierolnicze są bardziej rozwinięte i dlatego zostały zakwalifikowane do innych klas funkcjonalnych. Szczególnie, że od czasu rozpoczęcia procesów stowarzyszeniowych z Unią Europejską, w wyniku wzmożonego importu produktów rolnych, polskie rolnictwo, zwłaszcza towarowe podmiejskie, zaczęło odczuwać coraz większe problemy ze zbytem własnych produktów. Mała też jego dochodowość. Równocześnie następował na tych terenach rozwój działalności pozarolniczych, co powodowało względny spadek znaczenia rolnictwa w ich strukturze funkcjonalnej.

Do tej samej klasy funkcjonalnej 2 zakwalifikowały się gminy o stosunkowo wysokotowarowym i intensywnym rolnictwie dzięki dużym nakładom kapitałowym. Rolnictwo to reprezentują przede wszystkim gospodarstwa zaliczane do towarowych i półtowarowych, utrzymujące się głównie z działalności rolniczej (Szczęsny 2000). Funkcjom rolniczym towarzyszą często działalności z zakresu obsługi rolnictwa lub przetwórstwa produkcji rolnej. Gminy o takiej strukturze reprezentowane są głównie w Wielkopolsce, na Kujawach, Żuławach, Nizinie Śląskiej i północnym Mazowszu.

W sąsiedztwie gmin zakwalifikowanych do klasy 1 lub 2, z różną częstotliwością w poszczególnych częściach kraju, występują gminy klasy 3, które pod względem struktury funkcjonalnej uznać można za przejściowe lub podobne do

jednych (1) i do drugich (2). Oznacza to, że przeważają w nich funkcje rolnicze, reprezentowane tak przez rolnictwo mało intensywne i niskotowarowe, jak i przez bardziej intensywne i towarowe oraz odpowiednio z udziałem funkcji cechujących klasy 1 i 2.

Jest to klasa funkcjonalna obszarów wiejskich, która nie istniała w końcu lat osiemdziesiątych. Jej zwiastunami były sporadycznie gminy, które pod względem struktury funkcjonalnej uważano za przejściowe między dwoma określonymi klasami funkcjonalnymi. Ta kategoria obszarów wiejskich (klasa 3) powinna być przedmiotem badań bardziej szczegółowych, umożliwiających określenie ich funkcjonalnej specyfiki.

W końcu lat osiemdziesiątych, najliczniej na terenach południowo-wschodnich, o dużych wówczas dojazdach ludności do pracy, występowały gminy z przewagą rolnictwa, w znacznym stopniu rozdrobnionych, samozaopatrzeniowych gospodarstw dwuzawodowych oraz z udziałem funkcji mieszkalnych. Po dziesięciu latach na terenach tych ukształtowała się klasa funkcjonalna 4 z przewagą specyficznego rolnictwa, tzw. socjalnego oraz z udziałem funkcji pozarolniczych i w ograniczonym wymiarze mieszkalnych, z powodu redukcji dojazdów ludności do pracy.

Rolnictwo „socjalne” produkujące na potrzeby własne ludności, czerpiące głównie dochody ze źródeł niezarobkowych (emerytury, renty), występuje bardzo często na terenach o rozdrobnionej strukturze agrarnej i dużym udziale działek nie będących gospodarstwami (poniżej 1 ha). Rolnictwo to występuje przede wszystkim w południowo-wschodniej części kraju. Gminy o analogicznej strukturze funkcjonalnej, często ze znacznym udziałem gospodarstw pracowniczo-rolnych, samozaopatrzeniowych lub małotowarowych, są reprezentowane i w innych częściach kraju.

GMINY O RÓWNORZĘDNYM UDZIALE RÓŻNYCH FUNKCJI

Gminy zakwalifikowane do klasy 5, bez wyraźnej przewagi określonych funkcji, występują przeważnie na terenach północnych i zachodnich kraju, na których w latach osiemdziesiątych dominowało rolnictwo uspołecznione.

Złożona struktura funkcjonalna tych gmin ukształtowała się przeważnie dzięki rozwojowi działalności pozarolniczych usługowych lub produkcyjnych na obszarach wiejskich (np. przygranicznych, w Wielkopolsce), bądź też raczej z powodu spadku znaczenia produkcyjnego rolnictwa (np. na Pomorzu, Warmii i Mazurach), głównie w wyniku likwidacji gospodarstw państwowych i nie podjęcia w pełni produkcji rolnej przez nowych użytkowników, na ogół prywatnych, wielkoobszarowych gospodarstw. Świadczy o tym bardzo wysoki na tych terenach odsetek odłogów w powierzchni użytków rolnych.

Złożona struktura funkcjonalna gmin klasy 5 jest też wynikiem nałożenia się w nich skutków wzrostu nasycenia gospodarczymi podmiotami działalności

pozarolniczej, prowadzonej również przez gospodarstwa rolne oraz skutków spadku produkcji i opłacalności rolnictwa.

Mogą też być gminy, w których brak przewagi określonych funkcji gospodarczych, np. rolniczych, co jest wynikiem względnego wzrostu w strukturze funkcjonalnej znaczenia funkcji uprzednio się rozwijających (leśnictwa, turystyki i wypoczynku itd.).

GMINY O PRZEWADZE LEŚNICTWA

Następne dwie klasy funkcjonalne obszarów wiejskich (6 i 7) charakteryzują się znacznym udziałem lasów (ponad 40–60% powierzchni), a bardzo małym lub małym użytków rolnych. Różnicuje je nie tyle stopień intensywności gospodarowania nimi, czy też struktura własności (lasy głównie państwowe, grunty rolne), głównie w użytkowaniu prywatnym, jako własność na ogół gospodarstw indywidualnych lub dzierżawione z AWRSP co przede wszystkim charakter i poziom rozwoju funkcji współtowarzyszących.

Klasę 6 cechuje leśnictwo z udziałem funkcji pozarolniczych różnego rodzaju, od funkcji mieszkalnych i turystyczno-wypoczynkowych (np. w Bieszczadach, wschodnim Pomorzu, Górach Świętokrzyskich) po funkcje usługowo-handlowe na terenach przygranicznych, szczególnie woj. lubuskiego.

Natomiast klasa 7 charakteryzująca się leśnictwem z udziałem rolnictwa reprezentowanego przez gospodarstwa indywidualne występuje głównie na Pojezierzu Suwalskim, terenach karpaccich, kaszubskich, a z udziałem rolnictwa przeważnie w postaci wielkoobszarowych gospodarstw na terenach popegeerowskich.

Gminy o przewadze leśnictwa są bardzo zróżnicowane zarówno pod względem struktury współwystępujących z nim funkcji, jak i stanu samego leśnictwa - począwszy od struktury drzewostanu i wieku lasów po stan ich zdrowotności i wiążący się z tym stopień degradacji.

Przez długie lata traktowano lasy głównie jako źródło surowców. Zanieczyszczenie powietrza, wód i gleb przez przemysł krajowy i państw ościennych doprowadziło do zagrożenia bytu znacznej części lasów, szacowanej w połowie lat dziewięćdziesiątych na blisko ¼ ich powierzchni. W ostatnich kilku latach stan lasów uległ poprawie, a zajmowana przez nie powierzchnia z roku na rok wzrastała. Przyczyniła się do tego głównie likwidacja lub restrukturyzacja zakładów przemysłowych i wzrost nakładów na ochronę środowiska oraz powiększenie zalesień odłogowanych gruntów porolnych, występujących na ogół na terenach północno-zachodnich kraju. Nie bez znaczenia jest także wzrost świadomości społeczeństwa o ważności pozaprodukcyjnych funkcji lasów.

GMINY O PRZEWADZE FUNKCJI TURYSTYCZNO-WYPOCZYNKOWYCH

Dwie następne klasy funkcjonalne obszarów wiejskich (8 i 9) wyróżniają się wysokim rozwojem funkcji turystyczno-wypoczynkowych (na ogół dziesięć i więcej miejsc noclegowych na km²). Różnicuje je, analogicznie jak gminy o przewadze leśnictwa, inny rodzaj funkcji współtowarzyszących. I tak klasę 8 cechuje oprócz funkcji turystyczno-wypoczynkowych udział leśnictwa i w mniejszym stopniu rolnictwa, na ogół o stosunkowo dużych nakładach pracy, samozaopatrzeniowego lub mało towarowego. Gminy o takiej strukturze funkcjonalnej występują przeważnie na terenach karpackich, Pojezierzu Suwalskim, sporadycznie również na innych terenach, bardzo często w sąsiedztwie gmin o znaczącym udziale leśnictwa. Natomiast klasę 9 oprócz funkcji turystyczno-wypoczynkowych cechuje na ogół rozwój funkcji pozarolniczych – usługowych bądź mieszkalnych, w małym zaś stopniu rolnictwa czy też leśnictwa. Klasa ta występuje przede wszystkim na terenach nadmorskich i Pojezierzu Mazurskim, w Sudetach oraz sporadycznie w sąsiedztwie większych miast.

Gminy cechujące się rozwojem funkcji turystyczno-wypoczynkowych występują więc w większości w tradycyjnych regionach turystycznych – nadmorskim, pojeziernym Mazur i wschodniego Pomorza oraz w karpackim i sudeckim. W ostatnich latach rozwija się silnie agroturyzm, ale gospodarstwa agroturystyczne są rozproszone w różnych gminach i nie mają jeszcze widocznego wpływu na ich strukturę funkcjonalną.

GMINY O PRZEWADZE FUNKCJI POZAROLNICZYCH LUB
ZURBANIZOWANE

Specyficzną klasę 10 tworzą gminy o przewadze funkcji pozarolniczych, w tym zurbanizowane. Ich struktura funkcjonalna ukształtowała się pod bezpośrednim wpływem procesów urbanizacyjnych i dużego wzrostu pozarolniczej działalności gospodarczej, prowadzonej także przez gospodarstwa rolne. Działalność ta rozwijająca się w całym kraju, przy czym głównie w jego zachodniej części, w dużym stopniu zrekompensowała regres lub zastój procesów industrializacyjnych, wynikający głównie z restrukturyzacji przemysłu, w tym zwłaszcza tzw. surowcowych okręgów przemysłowych obejmujących głównie obszary wiejskie. W wyniku tego nastąpiła pewnego rodzaju dekoncentracja gmin, uprzednio o przewadze funkcji technoprodukcyjnych, przemysłowych (Stola 1993, ryc. 13), występujących wówczas na terenach okręgów przemysłowych (Górnośląskiego, Wałbrzyskiego, Staropolskiego, Tarnobrzskiego, Bełchatowskiego itd.).

Gminy o przewadze funkcji pozarolniczych występują w większych skupieniach na północno- i południowo-zachodnich terenach kraju oraz wokół większych aglomeracji miejskich, głównie jako gminy zurbanizowane. Na skutek

spadku opłacalności rolnictwa, także wyspecjalizowanego tzw. podmiejskiego i wzrostu cen ziemi przeznaczonej na cele nierolnicze, coraz większego znaczenia w tych gminach nabierają funkcje pozarolnicze – mieszkaniowe, rekreacyjne (głównie wypoczynek weekendowy), a także usługowe i produkcyjne, o czym świadczy rozwój liczby podmiotów działalności pozarolniczej. W gminach podmiejskich sprzyjają jej dużo mniejsze koszty, szczególnie pracy, niż w sąsiednich dużych miastach.

Gminy, których struktura funkcjonalna ukształtowała się pod bezpośrednim wpływem procesów urbanizacyjnych i uprzemysłowienia, są przeważnie silnie przekształcone pod względem społeczno-kulturowym i osadniczo-produkcyjnym oraz stanu środowiska przyrodniczego.

Uogólniając można stwierdzić, że na obszarach wiejskich o przewadze funkcji rolniczych, jak i z ich udziałem doszło na ogół do spadku znaczenia produkcyjno-rynkowego rolnictwa, a więc i jego opłacalności. Natomiast wzrosło jego znaczenie w zakresie zaopatrzenia w żywność ludności wsi, w tym przede wszystkim zamieszkującej w indywidualnych gospodarstwach rolnych. Pod tym względem występują duże różnice między obszarami wiejskimi Polski zachodniej (Wielkopolski, Kujaw, Śląska) i wschodniej. Pozostaje to w związku nie tylko z poziomem rozwoju rolnictwa, lecz również z różnym poziomem ogólnego rozwoju społeczno-gospodarczego, w tym z poziomem wykształcenia ludności, stopniem urbanizacji, wyposażenia infrastrukturalnego. Im jest on wyższy, tym szybciej następuje rozwój także działalności pozarolniczych na obszarach wiejskich, co znajduje wyraz we wzroście złożoności ich struktury funkcjonalnej.

5. PRZEMIANY WYBRANYCH CZYNNIKÓW STYMULUJĄCYCH I HAMUJĄCYCH ROZWÓJ OBSZARÓW WIEJSKICH

Badania przemian struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich wskazały na występowanie czynników stymulujących bądź hamujących trwały rozwój tych obszarów. Na ogół dużo łatwiej postrzegane są czynniki, które osłabiają tempo rozwoju wsi niż te, które mu sprzyjają. Czynniki te można podzielić na: społeczne, ekonomiczne i techniczne. Ponadto różniące się pod względem zagospodarowania i struktury funkcjonalnej obszary wiejskie charakteryzują się także występowaniem innej struktury tych czynników.

Wśród czynników społecznych do najważniejszych należą – wykształcenie mieszkańców wsi oraz ich struktura wiekowa. Szerzej na ten temat napisano w rozdziale 3.5.

Aktualny stan edukacji ludności wiejskiej nie sprzyja szeroko rozumianemu rozwojowi wsi, w tym poprzez rozwój nowych działalności gospodarczych. Dotyczy to szczególnie obszarów o przewadze funkcji rolniczych, gdzie poziom wykształcenia ludności jest bardzo niski. Zatem trudno się spodziewać, aby na takich obszarach w najbliższych latach rozwinęły się nowe działalności pozarolnicze. Wymagają one bowiem nie tylko odpowiednich środków inwestycyjnych, ale także, a może przede wszystkim aktywności, inwencji i pomysłowości ze strony mieszkańców i lokalnych władz.

*

*

*

Drugą grupę stanowią szeroko pojęte czynniki ekonomiczne. Są one różnego rodzaju i poziomu, począwszy od zainwestowania gospodarczego terenów po dochody finansowe ludności i gmin. Bardzo ważnym czynnikiem ekonomicznym jest obecnie pomoc finansowa ze strony Unii Europejskiej w ramach programów pomocowych.

Istotnym warunkiem mającym wpływ na skuteczność realizacji tych programów jest ich prawidłowe i celowo dobrane rozdysponowanie regionalne. Wydawałoby się, że pomoc powinna być kierowana przede wszystkim na obszary najslabiej rozwinięte w celu ich gospodarczej aktywizacji umożliwiającej wyrównywanie różnic rozwojowych dzielących je od obszarów wysoko rozwi-

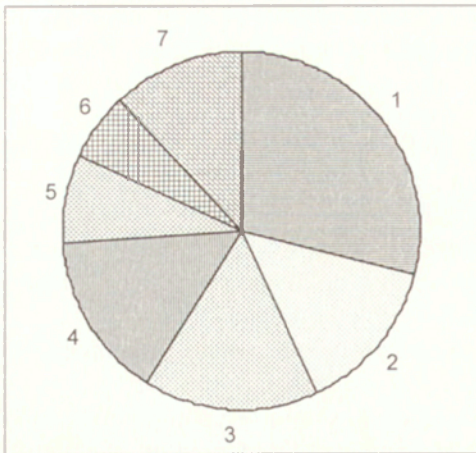
niętych. Tymczasem z badań terenowych wynika, że najwięcej projektów związanych z programami pomocowymi Unii Europejskiej realizują silne i prężne jednostki administracyjne. W gminach zaś słabo rozwiniętych gospodarczo, o dominacji rozdrobnionego małowarowego rolnictwa polikulturowego trudno znaleźć środki finansowe i wykwalifikowaną kadrę mogącą przygotować twórcze i konkurencyjne projekty.

Na temat programów pomocowych Unii Europejskiej powstało wiele opracowań charakteryzujących je w sposób szczegółowy i wszechstronny. Chodzi tu przede wszystkim o wszelkie dokumenty oficjalne i materiały opisujące cele i przewidywane efekty projektów realizowanych w ramach programów pomocowych. Prawdziwą kopalnią informacji jest Internet (niestety na wsi jeszcze mało dostępny), gdzie na setkach stron opisano realizowane programy. Odczuwa się jednak niedostatek informacji na temat alokacji środków pomocowych w ujęciu regionalnym oraz brak opracowań syntetyzujących.

Należy stwierdzić, że o ile ogólna informacja na temat funduszy pomocowych kierowanych do Polski przez Unię Europejską jest bardzo bogata, to dane dotyczące konkretnych projektów oraz alokacji środków finansowych rozproszone są po różnych dokumentach. Sprawia to wrażenie chaosu informacyjnego i braku konsekwencji w gromadzeniu informacji na ten temat. Organy administracji rządowej i samorządowej odpowiedzialne za sposoby wykorzystania funduszy pomocowych wydają się jeszcze niezbyt należycie przygotowane do tych zadań.

Wykorzystanie środków z programów pomocowych charakteryzuje bowiem znaczne opóźnienie. W przypadku programu PHARE odsetek zakontraktowania zobowiązań z 1997 r. wynosił do końca roku 1998 w przypadku Polski tylko 28% (w Estonii osiągnął 60%, Łotwie 53%, Rumunii 55%). Pomimo że w Czechach i na Węgrzech był jeszcze niższy niż w Polsce (wynosił odpowiednio – 22% i 10%), to jednak zmusza do szukania przyczyn tak małego wykorzystania środków. Wydaje się, że jest to przede wszystkim wynik skomplikowanych procedur administracyjnych. Trzeba przy tym dodać, że nadmierna scentralizowana biurokracja pochłania też środki, które powinny znaleźć się „w terenie”.

Spośród trzech programów (PHARE, SAPARD, ISPA) PHARE jest najbardziej zaawansowanym i najdłużej realizowanym programem, bowiem wystartował tuż po załamaniu się „Błoku Wschodniego”. W latach 1990-1999 Polska uzyskała z tego funduszu około 2 mld euro, co stanowiło prawie 30% całego budżetu PHARE. Jeżeli uwzględnimy dwa ostatnie lata, które pod względem przyznanych kwot były rekordowe, to wartość ogólnej pomocy wzrosła do blisko 3 mld euro. Podział środków finansowych na poszczególne działania był mniej więcej równomierny, z wyjątkiem środków przeznaczonych na rozwój infrastruktury technicznej, których było najwięcej (ryc. 32).

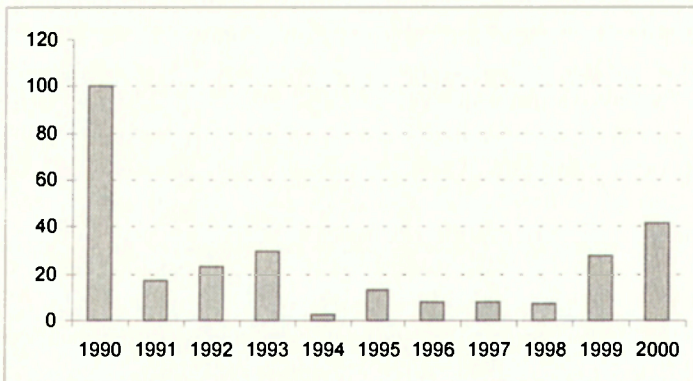
Ryc. 32. Struktura alokacji środków PHARE w latach 1990–1999

1 – infrastruktura techniczna, 2 – rozwój sektora prywatnego, 3 – rolnictwo, 4 – oświata i badania naukowe, 5 – ochrona środowiska, 6 – reforma administracji, 7 – inne

Allocation structure of PHARE funding in the years 1990–1999

1 – technical infrastructure, 2 – development of the private sector, 3 – agriculture, 4 – education and scientific research, 5 – environmental protection, 6 – administrative reform, 7 – other

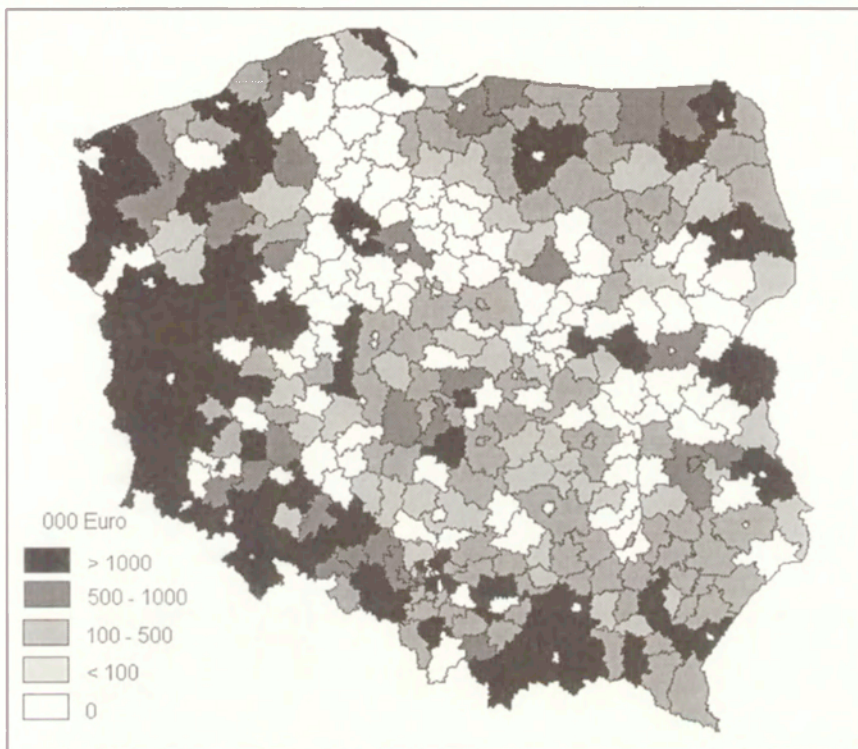
Duża część środków PHARE kierowana była na szeroko rozumiany rozwój obszarów wiejskich, z tym, że trudno oszacować tę część kwotowo, ponieważ nie wydzielono zadania o takim profilu działania. Możliwe jest natomiast szacowanie sum przeznaczonych na rozwój rolnictwa. Pomoc PHARE, w tym zakresie rozpoczęła się już w 1990 r. od wkładu rzeczowego w wysokości 100 mln ECU w postaci pasz, nawozów sztucznych, środków ochrony roślin itp. Przez kolejna lata, aż do 1997 r., na rozwój rolnictwa przeznaczono około 100 mln euro.

Ryc. 33. Środki PHARE na restrukturyzację rolnictwa w Polsce przyznane przez UE, w mln euro
(*Years of Financing Memorandum: 1990–2000: Agriculture, PKE*)

PHARE funding assigned to restructuring of Poland's agriculture, in millions of euros (*Years of Financing Memorandum: 1990–2000: Agriculture, Representative Mission of the EC*)

W następnych latach środki pomocowe stopniowo przesuwano na zagadnienia związane z integracją europejską (dostosowanie przepisów prawnych, tworzenie instytucji itp.). Wynika z tego, że środki te nie były już tak znaczące dla wsi jak w latach ubiegłych.

Ryc. 34. Wartość kontraktów PHARE realizowanych w latach 1995–2000 (wg Przedstawicielstwa Komisji Europejskiej w Polsce)

Value of PHARE contracts implemented in the years 1995-2000 (data from the Representative Mission of the European Commission in Poland)

W 2000 r. przewidziano dla Polski 484 mln euro, z czego znaczna część (około 180 mln) przeznaczona była na „spójność społeczno-gospodarczą” w 5 województwach (warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie, podkarpackie i śląskie). W 2001 r. dołączyły do nich jeszcze trzy województwa: łódzkie, świętokrzyskie i kujawsko-pomorskie. Środki te skierowano więc na obszary bardzo ich potrzebujące, które dotychczas stosunkowo w niewielkim stopniu partycypowały w funduszach PHARE.

Jak już wcześniej wspomniano, w wyniku chaosu informacyjnego oraz centralnego wdrażania projektów, bez ewidencji w ujęciu regionalnym, trudna jest przestrzenna analiza alokacji środków pomocowych. A zatem niełatwo też jest

wyciągać konstruktywne wnioski na temat dotychczasowych i pożądaných kierunków przepływu środków finansowych z programu PHARE. Najbogatszym źródłem informacji w tym zakresie mogą być opracowania Przedstawicielstwa Komisji Europejskiej w Polsce, w których zestawiono wartości kontraktów zawartych w ramach pomocy PHARE w latach 1995–2000.

Uzyskanie środków pomocowych zależy w dużym stopniu od dobrze przygotowanego i uzasadnionego projektu. W związku z tym liczy się wiedza i roztropność podmiotów (osób, gmin) ubiegających się o tego typu środki. Okazuje się, że wysokość przyznanych funduszy pomocowych PHARE (ryc. 34) korelowała z poziomem wykształcenia radnych gmin (ryc. 35). Prawdopodobnie ten fakt w większym stopniu niż faktyczne potrzeby poszczególnych obszarów zdecydował o wielkości kontraktów.

Ryc. 35. Radni gmin z wykształceniem wyższym (%)
Local councillors with higher education (%)

Fundusze pomocowe nie zawsze wykorzystywane były w sposób prawidłowy. W wyniku kontroli NIK przeprowadzonej w 2000 r. okazało się m.in., że środki PHARE przeznacza się także na niepotrzebne opracowania firm konsultingowych (głównie zachodnich), czy też, że istnieją wielomiesięczne opóźnienia w realizacji projektów oraz mają miejsce różne zaniedbania. Na przykład Biuro Wymiany Informacji o Pomocy Technicznej (Technical Assistance Information Exchange) będące instytucją UE wydało w 1999 r. na szkolenia, tłumaczenia, budowę bazy danych itp. ponad 11 mln euro¹. Tym samym część pieniędzy płynących z Brukseli, które stanowiły fundusz pomocy dla Polski wracała do niej ponownie.

T a b e l a 12. Alokacja środków PHARE, SAPARD i ISPA w 2000 r. (mln euro)

Kraj	PHARE (programy krajowe)	SAPARD	ISPA (wariant minimalny)
Bułgaria	100	52,1	83,2
Czechy	79	22,1	57,2
Estonia	24	12,1	20,8
Węgry	96	38,1	72,8
Łotwa	30	21,8	36,4
Litwa	42	29,8	41,6
Polska	398	168,7	312,0
Rumunia	242	150,6	208,0
Słowacja	49	18,3	36,4
Słowenia	25	6,3	10,4
Razem	1085	520	878,8

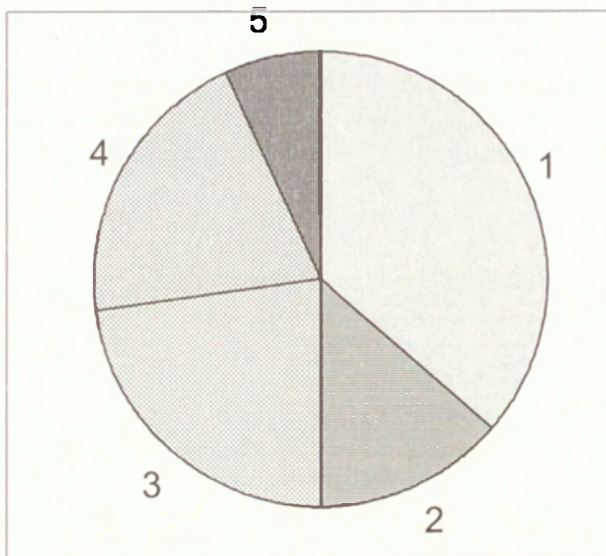
Źródło: TAJEX

Program ISPA jest przedakcesyjnym instrumentem polityki strukturalnej mającym wspierać inwestycje w dziedzinie ochrony środowiska i transportu. W 2000 r. przyznano Polsce 351 mln euro. Część tej kwoty wspiera obszary wiejskie, szczególnie w zakresie inwestycji transportowych. Jeśli chodzi o ochronę środowiska, to fundusze trafiają głównie do dużych ośrodków miejskich na poprawę stanu gospodarki ściekowej.

Program SAPARD, który został powołany przez Radę Unii Europejskiej w 1999 r., do 2002 r. praktycznie nie był realizowany. Jest to wina zarówno administracji unijnej stosującej skomplikowane biurokratyczne procedury jak i polskiej strony, w tym głównie Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, która nie przygotowała się do realizacji tego zadania. W założeniach realizacja programu miała się rozpocząć w 2000 r., przy czym rolnictwo i ob-

¹ Europa, <http://europa.eu.int>

szary wiejskie miały uzyskiwać rocznie wsparcie finansowe w wysokości 169 mln euro.

Ryc. 36. Struktura programu SAPARD wg działań na 2003 r (wg ARiMR).

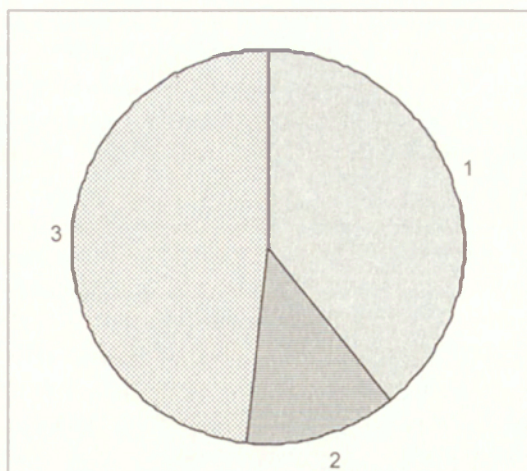
1 – poprawa przetwórstwa i marketingu artykułów rolnych i rybnych, 2 – inwestycje w gospodarstwach rolnych, 3 – rozwój infrastruktury obszarów wiejskich, 4 – wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich, 5 – inne

Structure of the SAPARD Programme for 2003, by activities (according to the Agricultural Restructuring and Modernisation Agency)

1 – improved food processing and marketing of agricultural and fisheries products, 2 – on-farm investments, 3 – the development of rural infrastructure, 4 – the multifunctional development of rural areas, 5 – other

Z najnowszych informacji wiadomo, że SAPARD „ma wystartować” na początku 2003 r. Trzyletnie opóźnienie to około 500 mln euro, jakie mogła już wykorzystać polska wieś i rolnictwo. Włącznie ze środkami publicznymi i prywatnymi na obszary wiejskie miało napłynąć w formie różnorodnej pomocy ponad 1,2 mld euro.

Realizacja programu SAPARD może być trudna na obszarach słabo rozwiniętych. Jak wynika z ryciny 37, aby uzyskać fundusze pomocowe należy mieć pokrycie kosztów projektu w połowie ze środków własnych. W związku z tym należy przypuszczać, że znaczna część funduszy SAPARD zasili obszary, na których rolnictwo jest stosunkowo w dobrej kondycji.

Ryc. 37. Podział środków finansowych w programie SAPARD (wg ARiMR)
 1 – środki Unii Europejskiej, 2 – środki publiczne krajowe, 3 – środki prywatne
 Breakdown of funding within the SAPARD Programme (according to the Agricultural
 Restructuring and Modernisation Agency)
 1 – EU means, 2 – domestic public means, 3 – private means

* * *

Trzecia grupa to czynniki techniczne, wśród których na szczególną uwagę zasługuje wyposażenie wsi w infrastrukturę techniczną. Polska wykazuje wielkie zróżnicowanie przestrzenne pod tym względem. Szczególnie duże różnice wyposażenia w infrastrukturę występują pomiędzy miastem i wsią. W 2000 r. na 880 miast – 877 wyposażonych było w sieć wodociągową, 845 – kanalizacyjną, 880 – elektryczną, 614 – gazową. Można zatem przyjąć, że wyposażenie miast w te elementy infrastruktury jest relatywnie zadowalające, chociaż ich stan techniczny jest na różnym poziomie.

Zapóźnienie obszarów wiejskich w tym zakresie (tab. 13) wynika przede wszystkim z rozproszonej sieci osadniczej i wysokich kosztów inwestycyjnych. W wielu miejscowościach wiejskich brak jest dostatecznej sieci dróg, sieci wodociągowej i kanalizacyjnej, co jest bardzo uciążliwe szczególnie w warunkach niedoinwestowania także w instytucje i urządzenia infrastruktury społecznej.

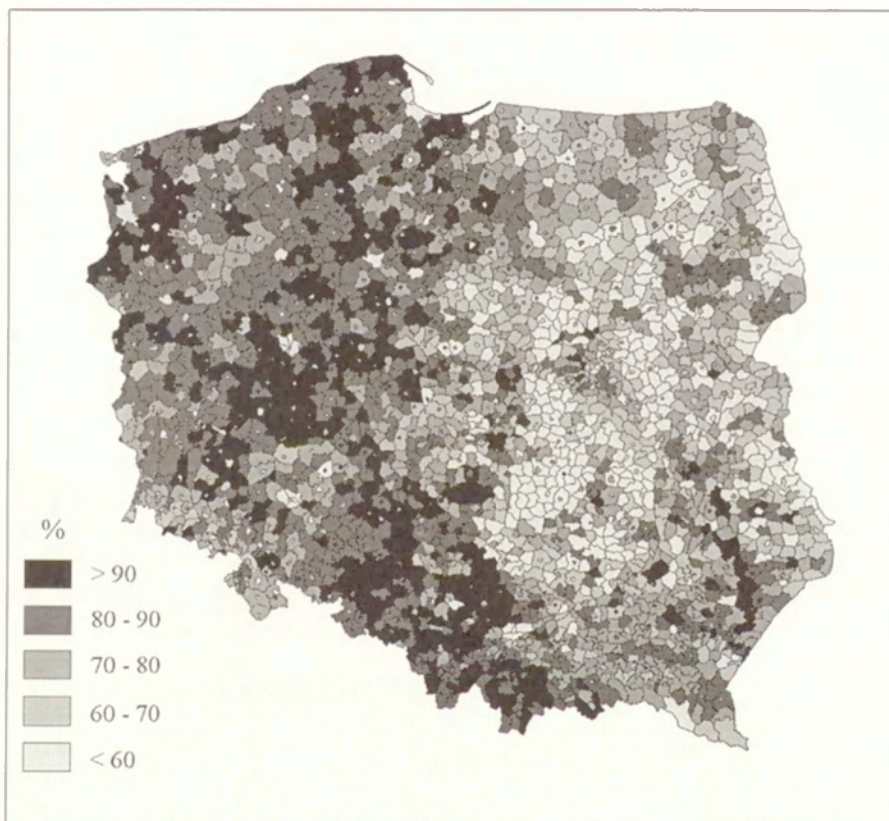
T a b e l a 13. Wyposażenie mieszkań w instalacje w % w 2000 r.

Instalacje	Miasto	Wieś
Wodociąg	97,6	83,1
Ustęp spłukiwany	90,3	63,8
Łazienka	88,3	67,6
Gaz sieciowy	76,7	15,9
Centralne ogrzewanie	80,8	53,3

Źródło: Rocznik Statystyczny 2001, GUS

W ostatnim dziesięcioleciu nastąpiła jednak wyraźna poprawa w zakresie wyposażenia wsi w infrastrukturę techniczną. Budowa sieci wodociągowej, kanalizacyjnej i oczyszczalni ścieków były priorytetowymi inwestycjami w większości gmin. Pod względem wyposażenia w sieć wodociągową najlepsza sytuacja istniała w województwach: śląskim, łódzkim, wielkopolskim i kujawsko-pomorskim (ryc. 38).

Gospodarka wodna jest jednym z bardziej skomplikowanych problemów na wsi, w tym zwłaszcza w rolnictwie. Wykorzystuje ono wodę w procesie produkcji, której jednym z czynników jest ziemia, a więc ma przestrzenny charakter działalności i nie tylko przejmuje wodę wprost z naturalnego jej obiegu, ale także wpływa na kształtowanie jej obiegu w przyrodzie. Zaopatrzenie wsi w bieżącą wodę jest warunkiem koniecznym nie tylko modernizacji gospodarki rolnej, ale także rozwoju działalności pozarolniczych, a przede wszystkim poprawy warunków bytowych mieszkańców wsi.

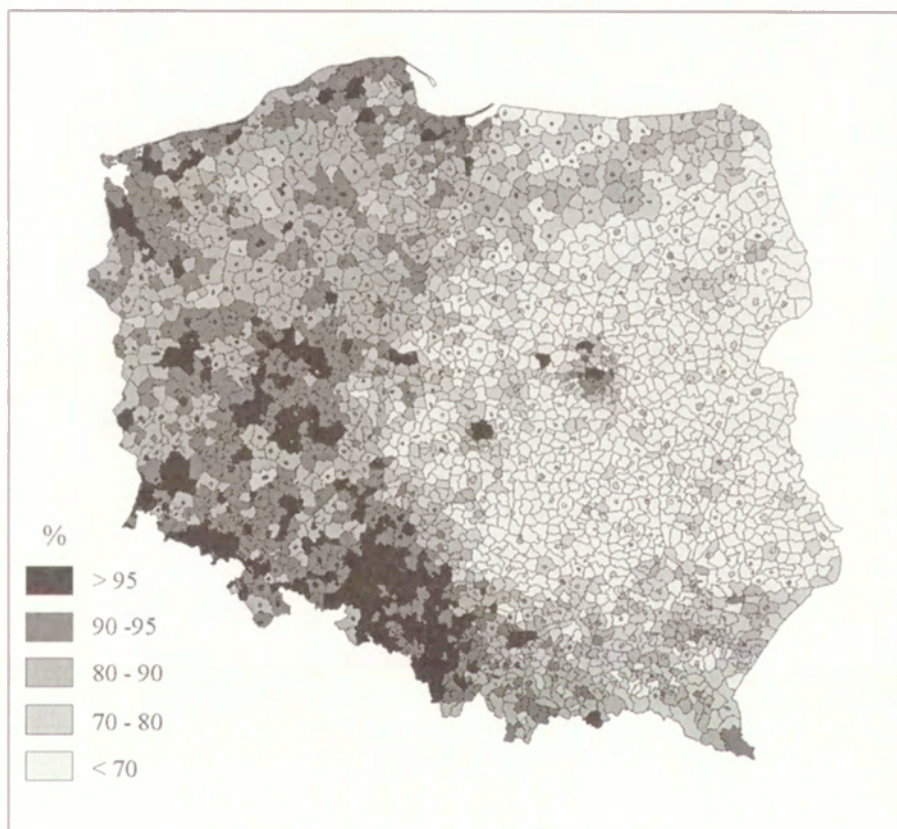
Ryc. 38. Udział indywidualnych gospodarstw rolnych z wodociągiem sieciowym lub zagrodowym, 1996

Share of private farms with water supply system, 1996

Najgorzej pod względem zaopatrzenia w bieżącą wodę jest na Równinie Radomskiej, w Górach Świętokrzyskich i na Wysoczyźnie Siedleckiej, gdzie w wielu gminach ma ją tylko co trzecie gospodarstwo domowe na wsi.

Duże jeszcze niedobory występują w zakresie gęstości sieci kanalizacyjnej (ryc. 39), której przestrzenne rozmieszczenie pokrywa się na ogół z gęstością sieci wodociągowej. Związanym z nią inwestycjom powinny być towarzyszyć inwestycje dotyczące rozbudowy sieci kanalizacyjnej i oczyszczalni ścieków.

Największe zapóźnienia w zakresie sieci kanalizacyjnej występują m.in. na terenie Mazowsza, Podlasia, aż po wschodnie gminy przygraniczne, gdzie około 30–40% gospodarstw indywidualnych nie ma kanalizacji ani szamba (ryc. 38). Częstym zjawiskiem jest więc odprowadzanie ścieków bezpośrednio do gruntu. Z drugiej strony mówi się o szansach rozwoju na tych terenach rolnictwa ekologicznego oraz (głównie na północnym-wschodzie kraju) agroturystyki. Podobnie jest na terenie Gór Świętokrzyskich i ich obrzeżu, gdzie zaledwie co drugie gospodarstwo posiada kanalizację.

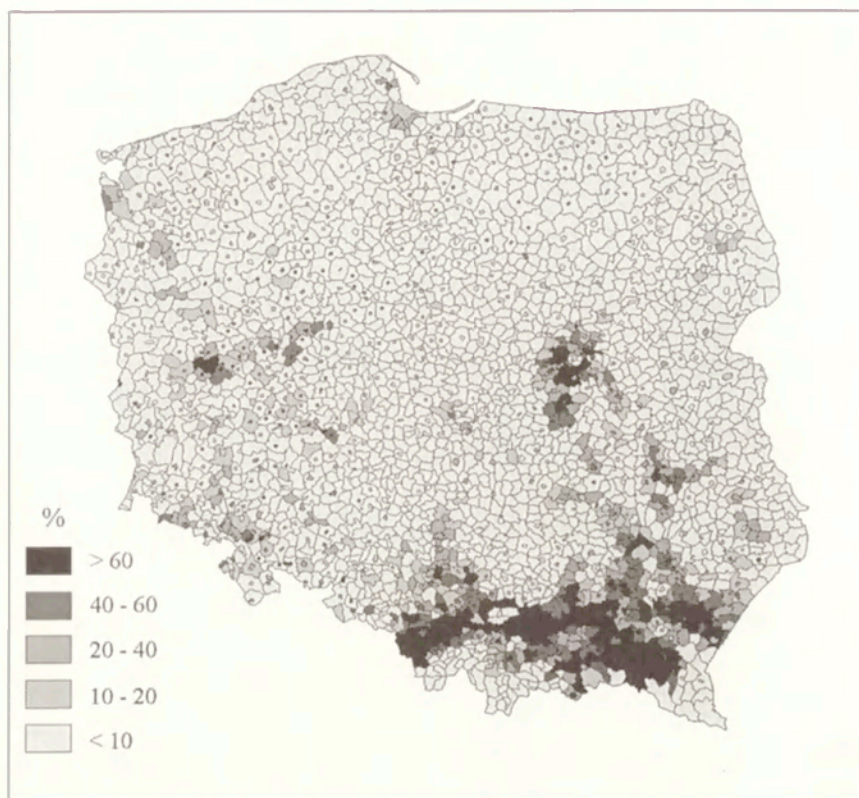

Ryc.39 . Udział indywidualnych gospodarstw rolnych z siecią kanalizacyjną lub szambem w gminach w 1996 r.

Share of private farms with sewerage system or septic tank, 1996

W minionej dekadzie nastąpiła wyraźna poprawa w zakresie oczyszczania ścieków. Wzrosła wprawdzie liczba oczyszczalni przede wszystkim w miastach (z 566 w 1990 r. do 965 w 801 miastach w 2000 r.), ale też coraz większą wagę przywiązuje się do oczyszczania ścieków na wsi.

W 2000 r. sieć gazową posiadało 614 miast. Natomiast na obszarach wiejskich gaz sieciowy dostępny jest tylko w sąsiedztwie dużych aglomeracji miejskich oraz na Podkarpaciu, kolebce naszego przemysłu naftowego i wydobycia gazu (ryc. 40). W 1996 r. około 1500 gmin (miejskich i wiejskich) nie posiadało w ogóle sieci gazowej.

Ryc.40. Udział gospodarstw wiejskich z siecią gazową w 1996 r.
Share of private farms connected to gas network supply, 1996

PODSUMOWANIE

Zachodzące współcześnie przemiany w zagospodarowaniu przestrzennym obszarów wiejskich, w ich uwarunkowaniach społeczno-gospodarczych generują lub ujawniają różne problemy społeczne, ekonomiczne i ekologiczne wsi, których zakres i skala są bardzo zróżnicowane na szczeblu regionalnym i lokalnym. Wynika to w dużym stopniu z istniejącego u progu zmian ustrojowych zagospodarowania przestrzennego tych obszarów oraz zróżnicowania struktury ich podstawowych funkcji, szczególnie rolnictwa i leśnictwa, przemysłu oraz funkcji turystyczno-wypoczynkowych.

Podstawowym celem pracy było rozpoznanie zaistniałych przemian struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w latach 1988–2000. Rozpoznanie takie może być przydatne w praktyce do określenia tendencji oraz dynamiki dalszych przemian i możliwych kierunków rozwoju, wsi ze zwróceniem szczególnej uwagi na czynniki stymulujące i hamujące rozwój pozarolniczych działalności społeczno-gospodarczych. Celem pracy była też próba oceny pozaprodukcyjnych funkcji polskiego rolnictwa.

Rolnictwo mierzone na podstawie kryteriów ilościowych, pod koniec lat osiemdziesiątych odgrywało wiodącą rolę w strukturze funkcjonalnej tylko w około połowie gmin kraju, w pozostałych zaś relatywnie mniejszą na korzyść funkcji przemysłowych, turystyczno-wypoczynkowych, mieszkalnych itp. Jednak pod względem kryteriów jakościowych i walorów pozaprodukcyjnych rolnictwo wszystkich gmin spełnia ważne funkcje w kształtowaniu krajobrazów wiejskich i lokalnych warunków środowiskowych.

Metodycznym celem pracy było doskonalenie i wypracowanie odpowiednich metod badania przemian strukturalnych na obszarach wiejskich w skali gmin w określonym przedziale czasowym.

Podstawą opracowania stanu wyjściowego (tzn. z końca lat osiemdziesiątych) struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich były wyniki badań już przeprowadzonych. Opracowanie tych samych zagadnień z przełomu lat 1999/2000 starano się wykonać możliwie analogicznymi metodami w celu zapewnienia porównywalności wyników badań. Z racji jednak zaistniałych przemian społeczno-gospodarczych (np. powstanie rejestrowanego bezrobocia, prywatyzacja PGR), czy też zmian w gromadzeniu przez GUS danych, konieczna była modyfikacja metod lub wypracowanie nowych, dotyczących np.

doboru odpowiedniej liczby i rodzaju mierników funkcji, czy też sposobów normalizacji mierników wyrażonych w różnych wartościach względnych i bezwzględnych.

Ze względów praktycznych (dostępność danych statystycznych) za obszary wiejskie przyjęto w pracy zgodnie z definicją Głównego Urzędu Statystycznego wszystkie tereny znajdujące się poza granicami administracyjnymi miast. Oznacza to, że badaniami objęto (2000 r.) 1599 gmin wiejskich i 572 miejsko-wiejskich. Obszary wiejskie zamieszkiwało 14,8 mln osób (38% ludności Polski), a gęstość zaludnienia na 1 km² wynosiła 51 osób (w kraju 124 osoby), przy czym wahała się od poniżej 10 osób na terenach północno-wschodnich i północno-zachodnich do powyżej 400 na terenach południowo-wschodnich, o najwyższym udziale ludności wiejskiej w ogólnej liczbie ludności.

Przez długie lata liczba ludności Polski wzrastała i malał w niej udział ludności wiejskiej. Liczba mieszkańców wsi utrzymywała się na zbliżonym poziomie, na skutek rozwiniętych migracji do miast. W latach dziewięćdziesiątych coraz mniej osób migrowało do miast, w wyniku przede wszystkim kurczenia się ich rynku pracy i rosnącego bezrobocia. Na pewnych obszarach zanotowano nawet odwrotne zjawisko, tj. wzrost liczby ludności napływającej na wieś. Po raz pierwszy od kilkudziesięciu lat liczba mieszkańców wsi zwiększyła się pomimo wyraźnego spadku przyrostu naturalnego. W 2000 r. po raz pierwszy w całym okresie powojennym napływ ludności z miast na wieś był większy niż odpływ ze wsi do miast.

Nowym i interesującym zjawiskiem jest rysujący się proces migracji ludności miejskiej na wieś. Obszary wiejskie w sąsiedztwie dużych miast mają na ogół dodatnie saldo migracji. Opuszczając miasta ludzie często przenoszą siedziby swoich przedsiębiorstw. Stwarza to bardzo dobre warunki do rozwoju obszarów wiejskich, poprawia się infrastruktura techniczna i społeczna, która musi spełniać wysokie wymagania nowych mieszkańców wsi.

Natomiast na obszarach peryferyjnych (zwłaszcza we wschodniej Polsce) wieś nadal wyludnia się, aczkolwiek nie w takim stopniu, jak to miało miejsce w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Saldo migracji jest na ogół ujemne, a odpływająca ludność kieruje się do ośrodków miejskich w kraju lub za granicą.

Występują też duże różnice przestrzenne w przyroście naturalnym i strukturze społeczno-zawodowej ludności wiejskiej. Przede wszystkim należy podkreślić, że w latach dziewięćdziesiątych zmniejszył się bardzo jej przyrost naturalny z 5,8 w 1991 r. do 0,3 osób na 1000 mieszkańców w roku 2000. Był to wynik spadku, o ponad 1/3, liczby urodzeń, gdyż równocześnie wystąpił spadek liczby zgonów we wszystkich grupach wieku. W związku z tym zmniejszył się też na wsi udział osób w wieku przedprodukcyjnym (z 30,8 do 27,1%) i nieznacznie wzrósł w wieku poprodukcyjnym (do 15,6% w 2000 r.), przy czym po raz pierwszy w okresie powojennym wzrost ten był powolniejszy na wsi niż w mieście. Znacznie bardziej zwiększył się udział osób w wieku produkcyjnym

i w 2000 r. wynosił 57,4% (w 1990 r. – 54,2%), ale nadal był mniejszy niż w miastach.

Pomimo tego problem powstałego rejestrowanego bezrobocia dotknął bardziej wieś niż miasto. Bezrobotni mieszkający na wsi stanowili prawie 43% ogółu bezrobotnych, z tym, że najmniej w zurbanizowanym woj. śląskim (18%), a najwięcej (64%) w woj. podkarpackim. Co się zaś tyczy stopy bezrobocia rejestrowanego, to chociaż wzrosła (do ok. 17%), jest niższa niż w miastach, gdyż bezrobotni zamieszkujący w gospodarstwach rolnych, pomimo że są w nich zbędni, nie są rejestrowani i tworzą tzw. bezrobocie ukryte w rolnictwie, szacowane na około 900 tys. osób. Dotyczy to szczególnie południowo-wschodnich terenów kraju, o bardzo rozdrobnionej strukturze agrarnej i stosunkowo dużym udziale ludności dwuzawodowej, która w pierwszej kolejności traciła zatrudnienie w restrukturyzowanych zakładach pracy. Najwyższa stopa bezrobocia rejestrowanego (30% i więcej) występowała nadal na terenach, gdzie uprzednio w rolnictwie dominowały gospodarstwa państwowe, a więc na Pomorzu Zachodnim i Pojezierzu Mazurskim.

Dla przemian gospodarczych, rozwoju rolnictwa, a przede wszystkim działalności pozarolniczych na wsi, niezmiernie ważny jest poziom wykształcenia jej mieszkańców. Pomimo że w minionym dziesięcioleciu wystąpiły korzystne w tym zakresie zmiany, nadal wykształcenie ludności wiejskiej jest gorsze niż miejskiej. Dotyczy to szczególnie ludności związanej z rozdrobnionym rolnictwem indywidualnym. Na wsi tylko 17,5% ludności rolniczej ma ukończoną szkołę średnią, a studia wyższe tylko 1,5%.

Rolnicy w Polsce są najgorzej wykształconą warstwą społeczną. Ponad połowa skończyła edukację na poziomie szkoły podstawowej. Należy podkreślić, że dużo korzystniejsza sytuacja występuje w gospodarstwach wielkoobszarowych (50 i więcej ha), w których łączny odsetek osób z wykształceniem wyższym i średnim wynosił 39%, przy czym w gospodarstwach powyżej 100 ha udział osób z wykształceniem wyższym był ponad trzykrotnie większy niż wśród ogółu rolników. Korzystne jest również to, że postęp w zakresie wykształcenia mieszkańców wsi odnosi się głównie do młodego pokolenia.

Ważną cechą obszarów wiejskich i ich podstawowych działalności społeczno-gospodarczych – rolnictwa i leśnictwa – jest to, że spełniają one ważne funkcje przyrodnicze i kulturowe. Funkcje te w dotychczasowych badaniach dotyczących wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, głównie poprzez rozwój gospodarczych funkcji pozarolniczych, w zbyt małym stopniu lub w ogóle nie były brane pod uwagę.

Ochronie środowiska przyrodniczego w Polsce ma służyć m.in. zasada zrównoważonego rozwoju, wpisana do konstytucji w 1997 r. Zasada ta oznacza równorzędne traktowanie problematyki środowiskowo-ekologicznej z problematyką społeczną i gospodarczą. Można więc przyjąć, że dotyczy przede wszystkim obszarów wiejskich i powinna znaleźć odzwierciedlenie w postaci trwałego ich rozwoju, tzn. rozwoju społeczno-gospodarczego z równoczesnym

zachowaniem walorów środowiska przyrodniczego, gwarantującego trwale ich użytkowanie przez obecne i przyszłe pokolenia.

Za jeden z podstawowych warunków trwałego rozwoju obszarów wiejskich uważany jest rozwój ich różnorodności, rozumianej szerzej niż wielofunkcyjność. Dotyczy to zarówno obszarów wiejskich gospodarczo rozwiniętych o np. wysokokapitałowym rolnictwie, wyspecjalizowanym na szczepku gospodarstw w określonych działach produkcji roślinnej lub zwierzęcej, a więc nie „różnorodnym”, jak też obszarów wiejskich opóźnionych w rozwoju, niedostatecznie zainwestowanych infrastrukturalnie, o przewadze rozdrobnionego rolnictwa, wprawdzie wielokulturowego („różnorodnego”), ale niskotowarowego i o braku lub bardzo słabym rozwoju innych funkcji społeczno-gospodarczych.

W tym kontekście dotychczasowe oceny stanu obszarów wiejskich i rolnictwa Polski wymagają weryfikacji poprzez szersze uwzględnienie ich walorów środowiskowo-kulturowych, a także jakości produkcji rolnej. Takie cechy jak rozdrobniona struktura agrarna, wielokierunkowość produkcji i jej niskonakładowe systemy, były przez lata utożsamiane – w znaczeniu pejoratywnym – z polskim rolnictwem. Obecnie, wraz z różnorodnością biologiczną siedlisk, bogactwem naturalnych i kulturowych krajobrazów, wyróżniają je i czynią niepowtarzalnym w rolnictwie Europy oraz argumentują potrzebę weryfikacji dotychczasowych o nim poglądów.

Rolnictwo użytkowało w 2000 r. 18,5 mln ha, tj. 59,2% powierzchni kraju. W okresie 1988-2000 udział użytków rolnych i przestrzenne jego zróżnicowanie nie uległy istotnym zmianom. Wynika to ze stosunkowo niedużego ubytku ich powierzchni, przy czym ubywało głównie gruntów mało przydatnych dla rolnictwa i przeznaczonych pod zalesienia lub na terenach atrakcyjnych turystycznie i w sąsiedztwie miast pod budownictwo, w tym również tzw. drugich domów. Natomiast duże zmiany w niektórych regionach kraju wystąpiły w sposobach gospodarowania w rolnictwie. Nastąpiła tam jego ekstensyfikacja, co znalazło odzwierciedlenie w dużym wzroście gruntów odłogowanych (ok. 2 mln ha) oraz wzroście w strukturze zasiewów uprawy zbóż. Dotyczy to przede wszystkim obszarów, gdzie uległa dużym zmianom struktura własnościowa użytków rolnych w wyniku prywatyzacji państwowych gospodarstw rolnych i restrukturyzacji spółdzielni produkcyjnych, a więc głównie w północnej i zachodniej części Polski.

W 1989 r. gospodarstwa te, tworząc tzw. sektor uspołeczniony, użytkowały łącznie blisko 24% gruntów rolnych kraju. Na skutek przejęcia przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa gospodarstw państwowych i sprzedaży lub wydzierżawienia znacznej części ich gruntów, w gestii sektora publicznego, głównie państwowego, pozostało w 2000 r. zaledwie 7,8% użytków rolnych. Grunty państwowe występują więc nadal głównie na północno-zachodnich terenach kraju.

Dominująca część użytków rolnych jest w rękach prywatnych. Ponad 70% użytków należy do indywidualnych gospodarstw rolnych. Spółdzielnie produkcyjne, występujące przeważnie w Wielkopolsce, użytkowały zaledwie 2%

gruntów rolnych kraju. Indywidualne gospodarstwa rolne (powyżej 1 ha) w liczbie 1842,1 tys. użytkowały 13 282,7 tys. ha gruntów, czyli na 1 gospodarstwo przypadało 7,2 ha. Średnia powierzchnia gospodarstw jest najmniejsza (3–5 ha) na południu kraju i wzrasta ku północy, osiągając w wielu gminach Pomorza i Mazur powyżej 20 ha. Duże rozdrobnienie gospodarstw sprawia, że obszarem przekraczającym 10 ha użytków rolnych dysponuje zaledwie 20% gospodarstw władających ponad połową (57%) gruntów gospodarstw indywidualnych, przy czym na terenach zachodnich i północnych Polski znacznie więcej, bo około 70% użytków rolnych, a na terenach południowo-wschodnich zaledwie kilkunastu procentami takich użytków.

Struktura wielkościowa gospodarstw ma bardzo duży wpływ na wielkość i strukturę nakładów pracy i kapitału w rolnictwie, jego efektywność oraz na stopień i poziom towarowości. Tak więc na terenach północno-zachodnich na 100 ha użytków rolnych przypada poniżej 10–20 osób, a na terenach południowo-wschodnich, łącznie z woj. świętokrzyskim, powyżej 30–40, a w woj. małopolskim nawet powyżej 50 osób. Również nakłady kapitałowe, w tym inwestycyjne, są przestrzennie bardzo zróżnicowane. W przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych poziom nakładów inwestycyjnych jest np. około czterokrotnie większy w woj. dolnośląskim niż w lubelskim, a w przeliczeniu na 1 pracującego 15 razy większy w woj. dolnośląskim niż w woj. małopolskim. Należy jednak podkreślić, że udział rolnictwa w nakładach inwestycyjnych w gospodarce kraju stanowi tylko 2%. To wszystko miało wpływ na wyniki ekonomiczne, w tym produkcję towarową rolnictwa. W 2000 r. była ona w przeliczeniu na 1 ha stosunkowo najwyższa w Wielkopolsce, a dwukrotnie mniejsza, najniższa w woj. podkarpackim. Odpowiednio kształtował się skup produktów rolnych. Tam gdzie występuje rozdrobniona struktura gospodarstw stanowi on zaledwie 30–40% produkcji towarowej, a gdzie struktura obszarowa gospodarstw jest korzystna 80–90%. W woj. wielkopolskim skup był (zł/ha) czterokrotnie wyższy niż w podkarpackim.

Efektywne wykorzystanie czynników produkcji przesądza o konkurencyjności rolnictwa. Zmiana systemu społeczno-gospodarczego w Polsce oznacza dla rolnictwa, z którym jest związane 25% pracującej ludności, konieczność przejścia od celów ilościowych, w postaci maksymalizacji wzrostu produkcji, do realizacji celów jakościowych i gwarantujących wzrost efektywności produkcji rolnej.

Po rolnictwie drugim pod względem liczby zatrudnionych działem gospodarczym na wsi są usługi. Koncentrują się one w strefach podmiejskich, gdzie lokowane są przede wszystkim zakłady usług budowlanych, transportowych, naprawczych, hurtownie itp. Z kolei w gminach nadmorskich i górskich oraz na terenach pojeziernych stosunkowo wysoki udział podmiotów o charakterze usługowym związany jest z obsługą ruchu turystycznego. Turystyka i rekreacja rozwija się także w innych częściach kraju, koncentrując się z nielicznymi wyjątkami na obszarach podmiejskich i często dotyczy tzw. drugich domów.

Zmiana systemu gospodarczego po 1989 r. zaznaczyła się w turystyce przede wszystkim przejściem od modelu turystyki socjalnej do turystyki komercyjnej. Ma ona realne szanse rozwoju tylko na wybranych obszarach kraju, o najwyższych walorach krajoznawczych i wypoczynkowych. Właśnie na tych obszarach koncentruje się baza noclegowa stanowiąca podstawę zagospodarowania turystycznego.

Poziom usług turystycznych świadczonych na wsi, w tym w gospodarstwach rolnych nie zawsze jest zadowalający. Rozwojowi turystyki towarzyszyć muszą przeobrażenia na wsi, w tym przede wszystkim poprawa infrastruktury społecznej i technicznej, możliwości uzyskania taniego kredytu, pomoc ze strony instytucji samorządowych oraz doradztwo i szkolenia na rzecz agroturystyki.

W okresie 1988–1999 nie nastąpiły zasadnicze zmiany w rozmieszczeniu gmin wiejskich o przewadze funkcji turystycznej z udziałem na ogół rolnictwa lub leśnictwa. Tym niemniej wzrosła na wsi liczba gospodarstw świadczących usługi turystyczne. W 2000 r. było ich już 11,3 tys. i dysponowały one 126,4 tys. miejsc noclegowych. Występowały we wszystkich województwach, ale najliczniej w warmińsko-mazurskim, małopolskim i pomorskim (po 2,0–2,5 tys. miejsc), czyli w województwach, o najkorzystniejszych walorach turystycznych. Wśród gospodarstw świadczących usługi turystyczne około połowę (5,8 tys.) stanowiły gospodarstwa agroturystyczne z 51,6 tys. miejsc noclegowych. Występowały również we wszystkich województwach, a najwięcej ich było w trzech wyżej wymienionych, przy czym więcej w małopolskim (1227) niż w warmińsko-mazurskim (1000).

W latach dziewięćdziesiątych powstały sprzyjające warunki, raczej polityczno-ustrojowe niż społeczne, infrastrukturalne czy też finansowe dla rozwoju działalności pozarolniczych na obszarach wiejskich. Warunki te są przestrzennie bardzo zróżnicowane, co odzwierciedla różny poziom rozwoju tych działalności.

Na obszarach wiejskich w roku 1999 było w sumie około 1070 tys. pozarolniczych podmiotów gospodarczych, zatrudniających po więcej niż 5 osób (35% odpowiednich podmiotów w kraju), w tym 52% w gminach miejsko-wiejskich i 48% w gminach wiejskich. Brak danych statystycznych uniemożliwia prześledzenie w skali gmin rozwoju podmiotów działalności pozarolniczej, zatrudniających po mniej niż 5 osób, a więc na ogół rodzinnych, występujących kilka razy częściej, co potwierdziły badania terenowe także innych autorów.

Stopień rozwoju sektora pozarolniczego, mierzony liczbą podmiotów zatrudniających powyżej 5 osób w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym wynosił w 1999 r. na obszarach wiejskich około 960, przy czym wahał się od poniżej 600 w wielu gminach wschodniej części kraju do powyżej 1000 odpowiednio w części zachodniej oraz w otoczeniu aglomeracji miejskich, szczególnie Warszawy, Poznania, Krakowa i Łodzi. Na obszarach wiejskich województw zachodnich oraz w woj. mazowieckim skupiała się prawie połowa z 700 gmin kraju, w których na 10 tys. osób w wieku produkcyjnym przypadało powyżej 1000 podmiotów pozarolniczych. W dominującej

większości (w 95%) podmioty te należą do sektora prywatnego. Pod względem zaś struktury gałęziowej najliczniejsze (61%) są podmioty z zakresu usług tzw. rynkowych, głównie handlu, o ponad połowę mniej (27%) z zakresu działalności produkcyjnej, głównie przemysłowej; tzw. usługi nierynkowe zajmują niewiele ponad 6%.

Na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym w gminach wiejskich przypadało prawie o połowę mniej podmiotów z zakresu usług rynkowych niż w gminach miejsko-wiejskich (708 podmiotów). Podobne dysproporcje cechuje odpowiedni miernik usług nierynkowych. Natomiast znacznie mniejsze różnice występują w tym względzie w sektorze przemysłowym i produkcyjno-budowlanym. Na lokalizację pozarolniczych podmiotów gospodarczych na obszarach wiejskich duży wpływ ma, poza usytuowaniem względem dużych miast także występowanie małych i średnich miast.

Miarą wskazującą na skalę rozwoju działalności pozarolniczych na obszarach wiejskich jest również udział zatrudnionej w tych podmiotach ludności. Wśród zatrudnionych w działalnościach pozarolniczych (39,1%) blisko połowa związana jest z działalnością produkcyjną, głównie w sferze przemysłowo-budowlanej. Udział zatrudnionych w tej sferze jest najniższy w woj. lubelskim i podlaskim, a najwyższy w woj. dolnośląskim i lubuskim. Gmin o wysokim odsetku zatrudnionych w działalności produkcyjnej występuje również dużo w innych województwach zachodnich oraz w północnych, przy czym gminy takie koncentrują się ponadto wokół aglomeracji miejskich. Przestrzenne zróżnicowanie udziału pracujących zarówno w pozarolniczych działach produkcyjnych jak i usługowych jest bardzo podobne.

Klasyfikację funkcjonalną obszarów wiejskich w skali gmin przeprowadzono według (nieco zmodyfikowanych z przyczyn obiektywnych) kryteriów i metod, jakie zastosowano w analogicznych badaniach dla 1988 r. Efektem klasyfikacji było wyróżnienie 10 klas funkcjonalnych obszarów wiejskich Polski w 2000 r. Pod względem przewagi określonej funkcji można je połączyć w pięć grup: A – o przewadze funkcji rolniczych (klasy 1–4), B – o równorzędnym udziale różnych funkcji (klasa 5), C – o przewadze leśnictwa (6–7), D – o przewadze funkcji turystyczno-wypoczynkowych (8–9) i E – o przewadze funkcji pozarolniczych i zurbanizowane (10 klasa).

Klasy funkcjonalne gmin o przewadze rolnictwa (1–4) są najliczniej reprezentowane i występują w całym kraju, przy czym w dużych skupieniach głównie na terenach wschodnich i środkowych po południową Kielecczyznę, Wielkopolskę i Kujawy. Reprezentują je przede wszystkim gospodarstwa tzw. rolnicze (czyli takie, w których dochody z działalności rolniczej stanowią ponad 50% ogólnych dochodów gospodarstwa), z udziałem innego rodzaju gospodarstw np. rolniczo-pracowniczych, gospodarstw emerytów i rencistów. Rolnictwo to należy do różnych typów, reprezentujących ciąg rozwojowy od rolnictwa tradycyjnego do rolnictwa rynkowego. Gminy z poszczególnych klas różnią się pod względem struktury agrarnej, poziomu rozwoju rolnictwa, mie-

zonego m.in. stopniem intensywności nakładów pracy oraz stopniem towarowości, jak i pod względem rodzaju i udziału funkcji współtowarzyszących.

Gminy (klasa 5), bez wyraźnej przewagi określonych funkcji występują przeważnie na terenach północnych i zachodnich kraju, na których w latach osiemdziesiątych dominowało rolnictwo tzw. uspołecznione. Złożona struktura funkcjonalna tych gmin ukształtowała się przeważnie dzięki rozwojowi działalności pozarolniczych usługowych lub produkcyjnych na obszarach wiejskich (np. przygranicznych, w Wielkopolsce), bądź też raczej z powodu spadku znaczenia produkcyjnego rolnictwa (np. na Pomorzu, Warmii i Mazurach), głównie w wyniku likwidacji gospodarstw państwowych i nie podjęcia w pełni produkcji rolnej przez nowych użytkowników (na ogół prywatnych) wielkoobszarowych gospodarstw. Złożona struktura funkcjonalna gmin (5) jest też wynikiem nałożenia się skutków wzrostu nasycenia gospodarczymi podmiotami działalności pozarolniczej, prowadzonej również przez gospodarstwa rolne oraz skutków spadku produkcji i opłacalności rolnictwa.

Następne dwie klasy funkcjonalne obszarów wiejskich (6, 7) charakteryzują się znacznym udziałem lasów (ponad 40–60% powierzchni), a bardzo małym lub małym użytków rolnych. Różnicuje je nie tyle stopień intensywności gospodarowania nimi, czy też struktura własności, co przede wszystkim charakter i poziom rozwoju funkcji współtowarzyszących. I tak klasę 6 cechuje leśnictwo z udziałem różnego rodzaju funkcji pozarolniczych, od funkcji mieszkalnych i funkcji turystyczno-wypoczynkowych (np. w Bieszczadach, wschodnim Pomorzu, Górach Świętokrzyskich) po funkcje usługowo-handlowe na terenach przygranicznych, szczególnie woj. lubuskiego. Natomiast klasa 7 charakteryzująca się leśnictwem z udziałem rolnictwa występuje głównie na Pojezierzu Suwalskim, terenach karpackich i kaszubskich.

Gminy o przewadze leśnictwa są bardzo zróżnicowane zarówno pod względem struktury współwystępujących funkcji, jak i stanu samego leśnictwa począwszy od struktury drzewostanowej i wiekowej lasów po stan ich zdrowotności i wiążący się z tym stopień degradacji.

Klasy funkcjonalne obszarów wiejskich 8 i 9 wyróżniają się wysokim rozwojem funkcji turystyczno-wypoczynkowych (na ogół 10 i więcej miejsc noclegowych na km²). Różnicuje je, analogicznie jak gminach o przewadze funkcji leśnej, inny rodzaj funkcji współtowarzyszących. I tak klasę 8 cechuje oprócz funkcji turystyczno-wypoczynkowych udział leśnictwa i w mniejszym stopniu rolnictwa, na ogół o stosunkowo dużych nakładach pracy, samozaopatrzeniowego lub mało towarowego. Natomiast klasę 9, oprócz funkcji turystyczno-wypoczynkowych, cechuje rozwój funkcji pozarolniczych – usługowych, mieszkalnych, w małym zaś stopniu rolnictwa, czy też leśnictwa.

Specyficzną klasę tworzą gminy o przewadze funkcji pozarolniczych, w tym zurbanizowane. Ich struktura funkcjonalna ukształtowała się pod bezpośrednim wpływem procesów urbanizacyjnych i dużego wzrostu pozarolniczej działalności gospodarczej, prowadzonej także przez gospodarstwa rolne. Działalność ta rozwijająca się w całym kraju, przy czym głównie w jego zachodniej części,

w dużym stopniu zrekompensowała regres lub zastój procesów industrializacyjnych. Gminy o przewadze funkcji pozarolniczych występują więc w większych skupieniach na północno- i południowo-zachodnich terenach kraju oraz wokół większych aglomeracji miejskich, głównie jako gminy zurbanizowane.

Gminy, których struktura funkcjonalna ukształtowała się pod bezpośrednim wpływem procesów urbanizacyjnych i uprzemysłowienia, są na ogół silnie przekształcone pod względem społeczno-kulturowym i osadniczo-produkcyjnym (w tym semizurbanizowane) oraz stanu środowiska przyrodniczego.

Przeprowadzona analiza różnicowania funkcjonalnego obszarów wiejskich w 1988 r. i 2000 r. wykazała, że na obszarach wiejskich o przewadze funkcji rolniczych, jak i z ich udziałem doszło na ogół do spadku znaczenia produkcyjno-rynkowego rolnictwa. Natomiast wzrosło jego znaczenie w zakresie zaopatrzenia w żywność mieszkańców wsi. Pod tym względem występują duże różnice między obszarami wiejskimi Polski zachodniej, szczególnie Wielkopolski, Kujaw, Śląska i wschodniej. Pozostaje to w związku nie tylko z poziomem rozwoju rolnictwa, lecz również z różnym poziomem ogólnego rozwoju społeczno-gospodarczego, w tym z poziomem wykształcenia ludności, stopniem urbanizacji, wyposażenia infrastrukturalnego. Im jest on wyższy, tym szybciej następuje rozwój także działalności pozarolniczych na obszarach wiejskich, co znajduje wyraz we wzroście złożoności ich struktury funkcjonalnej.

Przeprowadzona klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich wykazała, że w okresie nieco ponad dziesięcioletnim wystąpiły stosunkowo duże, regionalnie bardzo zróżnicowane przemiany struktury funkcjonalnej. Ponadto, poza wynikami poznawczymi, przeprowadzone badania dostarczyły doświadczeń metodycznych, wskazujących także potrzebę doskonalenia kryteriów oraz doboru cech reprezentujących poszczególne funkcje i metod ich kojarzenia. Po prostu zachodzące zmiany w strukturze przestrzennej obszarów wiejskich, w ich zagospodarowaniu, jak też konieczność uwzględniania znaczenia funkcji pozaprodukcyjnych podstawowych działalności społeczno-gospodarczych (rolnictwa, leśnictwa) obszarów wiejskich, wymaga wypracowania nowych miar rozwoju tych obszarów i doskonalenia metod ich funkcjonalnej klasyfikacji.

LITERATURA

- Bański J., 1998, *Gospodarka ziemią w Polsce w okresie restrukturyzacji*, Projekt badawczy – *Gospodarka ziemią w okresie restrukturyzacji i wchodzenia do struktur europejskich*, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., 2002, *Typy ludnościowych obszarów problemowych* [w:], J. Bański, E. Rydz (red.), *Spoleczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 2, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 41-52.
- Bański J., 2002, *Geografia wsi – nowa dyscyplina badawcza polskiej geografii*, *Przeegl. Geogr.*, 74, 3, s.367-379.
- Berry B. (ed.) 1976, *Urbanisation and counterurbanization*, Sage, Beverly Hills, California.
- Boyle P., 1995, *Rural in-migration in England and Wales, 1980-1981*, *Journal of Rural Studies*, 11, 65-78.
- Boyle P., Halfacree K. (ed.) 1998, *Migration into rural areas, theories and issues*, John Wiley&Sons, Chichester.
- Champion A., (ed.) 1989, *Counterurbanization: the changing pace and nature of population deconcentration*, Edward Arnold, London.
- Cherry G., 1976, *Rural planning problems*, Leonard Hill, London.
- Cloke P., Milbourne P., 1992, *Deprivation and lifestyles in rural Wales II: rurality and the cultural dimension*, *Journal of Rural Studies*, 8, s.359-371.
- Cloke P., Doel M., Matless D., Phillips M., Thrift N., 1994, *Writing the rural: five cultural geographies*, Paul Chapman, London.
- Frenkel I., Rosner A., 1987, *Pojęcie i próba klasyfikacji czynników migracji z rolnictwa*, *Studia Demograficzne*, 2, 120-127.
- Gałczyńska B., 1993, *Poziom wykształcenia ludności zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym w ujęciu przestrzennym (w:) Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w ujęciu przestrzennym 1980-1990-2000*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa, 24 s.
- Gilg A., 1985, *An introduction to rural geography*, Edward Arnold, Baltimore.

- Górz B., 2002, *Współczesne przemiany na obszarach wiejskich Podhala*, Przegl. Geogr., 74, 3, s. 451-468.
- Halfacree K.H., 1995, *Talking about rurality: social representations of the rural as expressed by residents of six English parishes*, Journal of Rural Studies, 11, 1, s.1-20.
- Ilbery B. (ed.), 1998, *The geography of rural change*, Longman, Essex.
- Jasiulewicz M. 1998, *Przekształcenia strukturalne i przestrzenne obszarów wiejskich Pomorza Środkowego w okresie transformacji systemowej*, Monografia IZiM Polit. Koszalińskiej, 65, Koszalin.
- Kayser B., 1983, *Le village recompose, pour l'analyse du changement social et cultural en milieu rural*, GEODOC, 27, Toulouse.
- Klepcki B., 1997, *Sytuacja dochodowa rolników o różnym wykształceniu w okresie przemian gospodarczych*, Wieś i Rolnictwo, 2, s. 62-73.
- Klisowska 2001, *Miejsce programów rolnośrodowiskowych w polityce rolnej po integracji Polski z Unią Europejską*, Wieś i Rolnictwo, 3, s. 71-86.
- Kołodziejczyk D., 1999, *Pozarolnicza działalność gospodarcza w środowisku lokalnym i regionalnym*, Wieś i Rolnictwo, 2, 109-117.
- Kołodziejczyk D., 2001, *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, 16 s. (maszynopis w IGiPZ PAN)
- Kostrowicki J., 1976, *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne*, Przegl. Geogr., 48, 4, s. 601-611.
- Kozłowski S., 2001, *Rola obszarów chronionych i koncepcji przestrzennego zagospodarowania terenów wiejskich*, Biuletyn KPZK PAN, 198, s.15-36.
- Kulikowski R., 2002, *Problemy społeczne wsi i rolnictwa w Polsce*, (w:) J. Bański, E. Rydz (red.) *Społeczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 2, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 9-17.
- Kulikowski R., 2002, *Przemiany i zróżnicowanie przestrzenne produkcji rolnej w Polsce*, Przegl. Geogr., 74, 3, s. 407-423.
- Raport Roczny 1999*, Biuro Urządzenia Lasów i Geodezji Leśnej.
- Raszka B., Sikora J. (red.), 1998, *Agroturystyka inaczej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Stola W., 1987, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, Prace Habilitacyjne IGiPZ PAN.
- Stola W., 1993, *Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski*, Dokumentacja Geograficzna, IGiPZ PAN, 3.
- Stola W., 1995, *Funkcje obszarów wiejskich*, [w:], *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, PPWK, IGiPZ PAN.
- Stola W., 1998, *Ludność wiejska Polski. Przemiany struktury demograficznej i społeczno-zawodowej*, Zeszyty IGiPZ PAN, 56, Warszawa.

- Stola W., 2002, *Niektóre problemy rozwoju obszarów wiejskich*, Przgl. Geogr., 74, 3, s. 357-365.
- Szafraniec K., 2001, *Ludzie – podstawowy kapitał polskiej wsi*, [w:] Kolarzka-Bobińska L., Rosner A., Wilkin J., (red.), *Przyszłość wsi polskiej. Wizje, strategie, koncepcje*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa, s. 123-141.
- Szczyński R., 2000, *Współczesne problemy rolnictwa w Polsce. Indywidualne gospodarstwa rolne u progu XXI wieku*, Przgl. Geogr., 72, 1-2, s. 15-28.
- Turystyka w 1999, 2000*, GUS, Warszawa.
- Whitby M., Willis K., 1978, *Rural resource development*, Methuen, London.
- Wibberley G.P., 1972, *Conflicts in the countryside*, Town and Country Planning, 40, s. 259-264.
- Witkowski J., 1990, *Warunki życia a zamierzenia migracyjne młodzieży wiejskiej w Polsce*, [w:] Witkowski J. (red.), *Wybrane problemy migracji ludności wiejskiej w Polsce*, Monografie i opracowania, SGPiS, 309, Warszawa, s. 129-210.
- Woś A., 2001, *Nowy wymiar uwarunkowań rozwoju polskiego rolnictwa*, Wieś i Rolnictwo, 3, s. 84-105.
- Zgliński W., 2000, *Szanse rozwoju wielofunkcyjnego na obszarach postpegeerowskich* [w:] A. Stasiak (red.) *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską*, Studia KPZK PAN, 60, Warszawa, s. 181-201.
- Zgliński W., 2002, *Regionalne zróżnicowanie a przyszłość rolnictwa i wsi polskiej*, Przgl. Geogr., 74, 3, s. 381-406.

TRANSFORMATION OF THE SPATIAL AND FUNCTIONAL STRUCTURE OF RURAL AREAS IN POLAND

INTRODUCTION

The now-ongoing changes in the physical development of rural areas and in their socioeconomic conditioning are generating or revealing a variety of social, economic and environmental problems of rural areas which vary greatly in scope and scale at the regional and local levels. All of this is very much a result of the spatial management of these areas in place when Poland's systemic changes began, as well as of a diversified structure as regards basic functions, most notably agriculture and forestry, industry and the tourism and recreational function.

The main aim of the work described here has thus been to gain an acquaintanceship with the changes in the spatial and functional structure of Poland's rural areas that accrued in the years 1988–2000. A reconnaissance of this kind was thought likely to be of practical value in determining trends and dynamics to future changes, as well as the possible directions of development of rural areas with particular attention being paid to the factors stimulating or holding up the development of non-agricultural socioeconomic activity. A further aim has thus been to attempt an assessment of the functions of Polish agriculture other than those directly associated with production.

Measured on the basis of quantitative criteria, the Polish agriculture of the late 1980s was even then playing a leading role in the functioning of only about half of the country's gminas (units of local government administration). In the remainder it was relatively less important than the industrial, tourist and recreational, residential, etc. functions. However, from the point of view of qualitative criteria and attributes other than the purely production-related, the agriculture of all gminas is of importance in that it also shapes the rural landscape and local environmental conditions.

From the methodological point of view, the work described has sought to perfect and develop suitable methods by which to study the structural changes ongoing in rural areas at gmina level in the defined time period.

The basis upon which to derive the initial situation (i.e. that of the late 1980s), as regards the spatial and functional structure of rural areas was provided by the results of research already carried out (Stola 1993, 1995). The elaboration of the spatial and functional structure of rural areas in late 1999 and early 2000 sought to apply methods as far as possible analogous with the above, in order that the results might be comparable. However, since socioeconomic changes had already taken place (e.g. the emergence of registered unemployment and the privatisation of the State Farms), as well as changes in the collection of data by the Central Statistical Office, it was necessary to modify methods, or else to devise new ones (as with the choice of an appropriate number and type of measures of function, or the means by which to normalize measures expressed variously in absolute or relative terms).

The work was concerned with "rural areas", as variously defined in the geographical literature. It results from a view of that literature (e.g. Kayser 1983; Gilg 1985; Cloke 1994; Cloke and Milbourne 1992; Halfacree 1995) that rural areas are characterised by:

- a specific open landscape,
- a relatively low population density,
- the greater part of the population being associated with agriculture and forestry,
- traditional (close-to-nature) lifestyles and habits,
- extensive (first and foremost agricultural and forestry-related) use of land,
- a scarcity of built-up areas, and settlement that is dispersed,
- a preponderance of inhabitants considering themselves country-dwellers.

Spatial geographical research in regard to a large number of units (e.g. the local authority areas known in Poland as gminas) is very much based on available statistical data. Poland's Central Statistical Office (GUS) takes rural areas to be all localities existing beyond the administrative boundaries of towns or cities. If we compare this standpoint with the criterion applied by the EU, it can be seen that the difference in the size of rural areas reaches 10%, while the difference in the number of people is of as much as 5%.

A CHARACTERISATION OF SELECTED ELEMENTS TO THE SPATIAL STRUCTURE OF RURAL AREAS

The rural areas comprising 1599 rural gminas and 572 urban-rural gminas were inhabited as of 2000 by 14.8 million people, or some 38% of the Polish population. The mean density is 51 people per km² (cf. 124 in the country as a whole), though the density in fact varies from gmina to gmina between less than 10 and more than 400 individuals per km². The lowest densities are characteristic of the countryside in north-eastern and north-western parts of

Poland, while the highest are to be found in the south-east, where the share of the whole population taken by rural dwellers is highest of all. A similar spatial distribution has developed where the numbers of inhabitants per village is concerned – ranging from less than 100 in 76 gminas up to more than 3000 in 10. On average, the 56,769 rural localities have 260 people each. Indeed, most of the rural population resides in villages with between 100 and 500 inhabitants.

There has been a long-term trend for Poland's population to increase, while the share of it that was rural declined. This reflected maintenance of the rural population at a near-constant level (on account of a well-developed habit of emigration to towns and cities). The 1990s arrested this trend, however, as ever fewer people determined to migrate to urban areas, above all because the latter's labour markets were becoming confined in size, and unemployment was rising. Some areas even witnessed the reverse phenomenon of a net increase in the numbers of people in rural areas. For the first time in several decades, the numbers of rural residents rose, even in the face of a clear decline in the natural increase. 2000 was the first year in the entire post-War period in which the influx of people from urban to rural areas exceeded the outflow in the opposite direction.

A new and interesting phenomenon thus becoming apparent is the process of migration of urban dwellers into the near countryside. The rural areas close to big cities generally demonstrate positive migration balances, in such a way that people originating from urban areas form the majority. Those leaving the towns and cities are first and foremost the well-off and well-educated. More often than not they take the seats of their enterprises with them when they move, thereby assuring rural areas of good conditions for development, and an improvement in technical and social infrastructure that must meet the more stringent requirements of the new inhabitants.

Standing then in marked contrast to the above are the rural areas on the peripheries of Poland (especially the eastern margins) from which population is still being lost, if not now at such a rate as could be noted in the 1970s and 1980s. The migration balance is generally negative, with population leaving these areas generally heading for urban centres in Poland or even abroad.

There are also major spatial differences in rates of natural increase, as well as in the social and occupational structures of rural populations. To be most heavily stressed here is the fact that the 1990s brought a decline in the natural increase from 5.8 per 1000 inhabitants in 1991 to 0.3 in 2000. This was the effect of a more than 33% decline in the number of births, since there was also a fall in the numbers of deaths in all age groups. In this connection, the share of the population that was of pre-productive age also declined in the period in rural areas (from 30.8 to 27.1%), while there was a slight rise in the share taken by the post-productive population (to 15.6% in 2000 r.). Nevertheless, this was the first time since the War when the latter increase was slower in rural than urban areas. The share of people of productive age (men aged 18-64 inclusive, women

aged 18–59) rose much more rapidly, to reach 57.4% in 2000, as compared with 54.2% in 1990. The share nevertheless remained lower in rural than urban areas.

In spite of all this, the problem of unemployment hit the countryside harder than the towns. The rural-dwelling unemployed accounted for some 43% of the national total, albeit with proportions varying regionally from just 18% in the most urbanised voivodship of Silesia, up to 64% in Podkarpackie voivodship. Where the registered level of unemployment has been concerned, a rise to c. 17% still leaves the rate lower than in urban areas. This is because the unemployed living on farms, despite being effectively "redundant", are not registered, and thus create the so-called hidden employment in agriculture (estimated to total 900,000 people). This is particularly true of the south-east with its more fragmented agrarian structure and relatively high share of dual-occupation inhabitants. These are the first to lose their jobs in restructured places of employment. The highest registered levels of unemployment (at 30% and more) are still present in areas in which the State Farms had previously been dominant in agriculture, which is to say Western Pomerania and the Mazurian Lakeland.

Of inestimable importance to agricultural change and development, and above all to the initiation of rural activity away from farming, is the level of education of country people. While the decade that has recently ended brought favourable changes, the levels of education among country people are still below those of urban dwellers. This is particularly true of the populace linked to the very small-scale, individually-owned, farms. In rural areas, only 17.5% of the agricultural population has completed secondary education, while only 1.5% has higher education.

Furthermore, Poland's farmers form the least well-educated social stratum in the country. It needs to be stressed, however, that a much more favourable situation typifies large farms of 50 ha or more, on which the total share of the rural population with higher or secondary education amounts to 39%. Furthermore, where farms of more than 100 ha are concerned, the share of individuals with higher education is over three times as great as is the general rule for farmers. A further positive aspect is that progress in regard to the education of rural-dwellers is mainly being made with the young generation, the very people upon whom the sustained development of rural areas is going to depend.

A specific feature when it comes to the main functions served by rural areas is that these are distributed areally (as in agriculture and forestry), with the means of production being land and the measure of their significance thus needing to extend beyond those based simply on sources of employment or upkeep for the population. This is particularly the case when it is recalled that economic development is accompanied by an increase in the employment of new technologies, an improvement in the organisation of labour and a consequent fall in levels of employment. The magnitude and structure of development is thus ever less well represented by the size and structure of output and services, as are – in consequence – the significance of different functions. For this

reason, measures regarding levels of output, investment, etc., must be related to the productive land area.

Another important feature of rural areas and their primary socioeconomic activities (i.e. agriculture and forestry) is the fact that these simultaneously serve important natural and cultural functions. Hitherto, work on the multifunctional development of rural areas – albeit mainly that to be achieved through developments outside agriculture – has taken too little note (or no note at all) of the aforementioned functions.

In Poland, the protection of the natural environment is to serve *inter alia* in implementing sustainable development principles, as provided for in the country's 1997 Constitution. This principle denotes that environmental-ecological matters be placed on an equal footing with social and economic ones. It can therefore be considered to relate to rural areas above all, and should find its reflection in the search for means by which these might be developed sustainably, with a simultaneous retention of those attributes of the natural environment which will allow for use by both present and future generations.

One of the basic conditions underpinning such sustainable development of rural areas is considered to be a promotion of their diversity, understood in a wider sense than simply multifunctionality. This is true of both rural areas that have been developed economically (as for example with agriculture enjoying high capital inputs and specialisation on a farm to farm basis in either crops or livestock – and hence not diverse in this sense) and those areas that are backward, underinvested in in terms of infrastructure and characterised by a prevalence of fragmented agriculture that certainly is “diverse” in the sense that it produces a little of so many different things, but of almost zero commercial viability and featuring either zero-development or very limited development of any socio-economic functions beyond those linked with the production of food.

In this context, the assessments of the state of rural areas and agriculture in Poland made hitherto are in need of verification, in that fuller consideration needs to be given to the relevant environmentally- and culturally-valuable features they possess, as well as the quality (not merely quantity) of what they produce. Such features as a fragmented agrarian structure, multi-directional output and low-input systems, for so long associated with Polish agriculture in a negative sense, may now with their attendant diversity of habitats and species, and varied cultural landscapes, be regarded as something outstanding and indeed unique for European agriculture, to the point where any assessments made in the past will require verification in the light of modern thinking.

As of 2000, agriculture was making use of some 18.5 million ha of Poland, or some 59.2% of its total area. The spatial diversification noted across the country where the share of agricultural land is concerned reflects varied demographic pressure in the past, as well as the degree to which natural conditions are supportive of agriculture. The most agricultural land is to be found where natural conditions favour the activity, especially for example in the Vistula Delta area, the Małopolska and Lublin Uplands and the Silesian Plain. Land

used in agriculture accounts for more than 80% of the total in these areas. A similarly marked concentration of farmland is typical of Central Poland. The quality of productive agricultural space is not as favourable here as in plateau areas, so the high share of productive land should be associated with factors beyond the purely output-related, and hence with: the high proportion of the population that is rural, the limited level of industrialization and the historical conditioning stretching back to the times of Poland's disappearance from the map under the Russian, Prussian and Austrian Partitioners.

In turn, a low share of land in agriculture is characteristic of such agriculturally-unfavourable regions as the Carpathian, Sudety and Świętokrzyskie Mountains, the Mazurian Lakeland, and the Lublin-Polesie region). South-west Poland, in contrast, remains heavily forested, while the urbanised areas of upper Silesia and the Warsaw region leave limited room for farming.

Within agricultural land it is the arable usage that predominates, with the highest shares generally corresponding with the highest shares for agriculture in general. Thus, there is most arable land in the Wielkopolska region of western Poland, in Kujawy, in the Vistula Delta area and on the Silesian Plain and Małopolska and Lublin Uplands. The most limited shares of farmland taken by arable farming in turn reflect poor natural conditions in mountains, wetland sections of river valleys and north-eastern Poland as a whole region). Nevertheless, the share of farmland taken by arable farming has been in decline in the foothill areas of the south-east, as well as in the north-eastern corner of the country.

It needs to be stressed at this point that a considerable part of the land described as agricultural in the statistics is not actually in use. The fallow areas involved here covered almost 2 million ha in 1996, being concentrated in the west and north-west, where they coincide with the closed-down State Farms. Agricultural land has been abandoned for several reasons, including low profitability and a lack of interested buyers or leasers of land.

The share of permanent agricultural grasslands (including meadows and pastures) is relatively small, accounting for just 22% of agricultural land on average and mainly taking the form of meadows (14%). Nevertheless, the areas are concentrated in the valleys of the larger rivers, the mountains, and the eastern and western borderlands. In turn, pasture occupies the greater part of the agricultural land in the mountains and the north-east, though the proportion has declined here too over the last ten years. Orchards account for just 1.4% of Poland's agricultural land, but are again concentrated in just four districts – of Grójec and Skierniewice, and then (less significantly) around Sandomierz, Nowy Sącz and Przemyśl.

The period 1988–2000 did not bring more major changes to the shares and distribution of agricultural land in Poland. Overall, there was nothing more than a limited decline in this area. It was in general the land of the poorest quality that was given over for afforestation, with the result that the country's forest cover has continued to rise. The level attained is not satisfactory yet, however,

especially in areas that were previously very much deforested, where agricultural land prevails and forests cover less than 20% of the area.

According to the Central Statistical Office, the 2001 figure for forest cover was of 9,122,000 ha, with the highest levels being noted in the west and north-west. Beginning in these areas is a contiguous forest complex extending from the Kaszubian Lake District as far as the foothills of the Western Sudetic Mountains. In this area most individual gminas (units of administration at local level) have figures for forest cover exceeding 50%. A similar situation applies to the Carpathians, while above-average amounts of forest are also characteristic of the Suwałki and Mazurian Lakelands, as well as some upland areas.

More than 80% of forests by area are at the disposal of the public sector. Indeed the forests of the north-west are almost entirely state-owned, though central and eastern parts have the greater part of stands under private ownership.

Noting the country's economic development, the expansion of cities, the building of a modern transport network and the need to adjust agriculture to EU requirements, it should be expected that the area of agricultural land will decline more rapidly in the near future than it has of late.

The 1990s also brought major changes in ownership structure where farmland was concerned – thanks to both the privatisation of the State Farms and the restructuring of cooperative ventures. While in 1989 farms of these two categories were using nearly 24% of all agricultural land, the taking-on of state-owned farms by the Treasury Agricultural Property Agency and their subsequent sale or leasing out led to a situation in which only 7.8% of agricultural land was in the public sector (mainly state-owned) by 2000. The state-owned land is thus mainly still confined to the north-west.

Nevertheless, in overall terms the greater part of Poland's agricultural land has remained in private hands. At present, over 70% of it is within privately-owned farms. The production cooperatives mainly located in the Wielkopolska region only account for about 2% of the country's agricultural land, while small, individually-owned farms of a hectare or more number 1,842,100 and cover 13,282,700 ha. This gives a mean area of 7.2 ha per farm nationwide, though the south has the smallest farms (3–5 ha on average), and sizes tend to increase in a northward direction, to the point where those in many gminas of Pomerania and the Mazury region exceed 20 ha average size. Overall, though, a high degree of fragmentation ensures that farms of over 10 ha account for only 20% of the total, though they have 57% of privately-owned farmland. The situation has developed further in the west and north, however, where 70% of land is on such farms, as compared with just 10–20% in the south-east.

The size structure of farms exerts a major influence on the size and structure of outlays on labour and capital in agriculture, on the consequent level of efficiency, and on the degree to which output is commercially viable. Thus, the north-west has less than 10–20 persons per 100 ha of agricultural land, while the south-east together with Świętokrzyskie voivodship has in excess of 30–40 and the voivodship of Małopolska more than 50. Outlays of capital (including

investment capital) also differ markedly from region to region. When expressed per ha of agricultural land, they are four times as high in Lower Silesia as in Lublin voivodship, while in relation to the numbers of people employed they are 15 times as great in Lower Silesia as in Małopolska. However, it needs to be stressed that, in relation to investment outlays in the economy as a whole, those in agriculture account for only 2% of the total. Such a state of affairs has inevitably impacted upon economic results, including agricultural output, which in 2000 was highest in per-ha terms in Wielkopolska, and only half as high in Podkarpacie (where the results are worst of all). A similar situation applies to the purchase of agricultural output. Where farms are small and numerous, purchase accounts for only 30–40% of commercial output, while where the areal structure is more favourable the corresponding figure is 80–90%. In Wielkopolska voivodship, the level of purchase in zł per ha was four times that in Podkarpacie.

It is the effective use of factors of production that determines competitiveness in agriculture. The change in Poland's socioeconomic system has obviously impacted upon agriculture (in which 25% of the working population are employed), in the sense that a quantitative approach seeking to maximise production has given way to a focus on qualitative aims, as well as those that can guarantee more efficient production.

Surprisingly perhaps, the service sector is second only to agriculture where numbers employed in rural areas are concerned. In fact, this branch has concentrated its efforts in the suburban zones, where businesses in construction, transport, repair, wholesaling, etc., have chosen to set up. In turn, the coastal and mountain gminas, and those in lakelands, have relatively high shares of business entities servicing the tourist trade. Tourism and recreation are also developing elsewhere, though they are (with limited exceptions) concentrated in urban areas, or else are concerned with second homes.

In tourism, the change in the economic system post 1989 has manifested itself first and foremost in a shift away from the "social tourism" model, in favour of one based around commercial tourism. This has a real chance of development in some areas offering the features of greatest value in terms of landscape and the chances to take rest and recreation. It is in these areas that the accommodation base necessary in tourist management is concentrated.

The level of the tourist services rendered in rural areas is not always satisfactory. The development of tourism must be associated with a transformation of the rural economy, above all through an improvement in social and technical infrastructure, opportunities for cheap loans to be taken up, assistance on the part of local government institutions and the advisory and training services needed if agritourism is to be taken up.

Many studies devoted to the directions of rural development have seen tourism as a frequent supplementer of agriculture. This has proceeded to the point where agritourism is seen as a panacea for all the underdevelopment of Polish rural areas in all parts of the country. Unfortunately, the latest studies of the

functional structure of rural areas does not confirm this thesis, since it turns out that the period 1988–1999 witnessed no fundamental changes in the distribution of rural gminas in which a prevalence of the tourist function was associated with either agriculture or forestry. There are around 60 such gminas in the country as a whole. Nevertheless, the numbers of farms offering tourist services is increasing, such that there were 11,300 of them by 2000, with as many as 126,400 overnight accommodation places. It is true to say that they were present in every voivodship, though the concentration was inevitably in those with a tradition in tourism, i.e. Warmia-Mazury, Małopolska and Pomerania (each offering 2000–2500 places). Around half (5800) of the farms offering tourist services were agritourist establishments having at their disposal some 51,600 overnight places. These were also present in every voivodship, though again the greatest numbers were in the aforementioned "big three" (albeit with more in Małopolska (1227) than in Warmia-Mazury (1000)).

Of major significance in rural areas is recreation associated with weekend tourism. This is developing above all in the vicinity of large cities, especially where there are forests and water. What are involved here first and foremost are the second homes long popular in Poland. The pressure being imposed by city-dwellers on some areas is so great that some agricultural land is being redesignated for the construction of summer homes. The prices of such plots reach levels several times as high as those of agricultural land. Furthermore, the areas around such summer villages are subject to the development of all kinds of services, while a market for the output of the agricultural land that remains unconverted is assured.

New conditions emerging in the 1990s were favourable more from the political and systemic points of view than in terms of their social, infrastructural or even financial dimensions. Furthermore, the conditions in question were seen to differ markedly from place to place, something that has been reflected in the level of development of economic activity outside agriculture in different rural areas. A lack of available statistical data makes it difficult to trace the development of this kind of economic activity on a gmina by gmina basis, especially when it comes to those employing less than 5 people and hence tending to be mainly family-based. These in fact occur relatively frequently, as has been confirmed in the field research of other authors too.

As of 1999, rural areas boasted some 1,070,000 non-agricultural businesses, or 35% of the national total. 52% were in urban/rural gminas and 48% in rural ones. The development in question is very much determined by the location of the given area as regards towns and cities, and – in association with this – the level of infrastructural provisioning. Population potential (including in particular demographic structure and the level of education) is also of major significance.

The level of development of the non-agricultural sector, as measured in terms of the number of economic entities per 10,000 inhabitants of productive age, was at c. 960 in rural areas in 1999. On a more detailed scale, the figure

exceeded 1000 in the west and around the urban agglomerations (principally Warsaw, Poznań, Kraków and Łódź). Rural areas of the western voivodships plus the voivodship of Mazowsze concentrate more than half of the 700 gminas in which there are more than 1000 non-agricultural economic entities per 10,000 people of productive age. A majority (95%) of these subjects are within the private sector. In turn, from the point of view of branch structure the most numerous entities (accounting for 61% of the total) are those among the market services, mainly trade, while 27% are in production, mainly industrial, and a little over 6% in the so-called non-market services.

In turn, rural gminas were found to differ from their urban/rural counterparts in having only half as many market-oriented business entities per 10,000 inhabitants (708). A similar disproportion was characteristic of the relevant measure of non-market services, though differences were far smaller where the industrial and production/construction sectors were concerned. The headquartering of non-agricultural business entities in rural areas is also influenced greatly by the siting of large towns or cities, as well as the presence among rural gminas and small and medium-sized towns or cities.

Measures pointing to the degree to which non-agricultural economic activity is developed in rural areas include not only the number of entities therein, but also the share of the population employed. Indeed, in a situation of high unemployment, this measure might even be said to be the most significant.

Among the 39.1% employed in non-agricultural economic activity, almost half are associated with productive activity, mainly in the industrial and construction sphere. The share this takes is lowest in the voivodships of Lublin and Podlasie, and highest in those of Lower Silesia and Lubuskie. Gminas with high proportions employed in productive activity also occur in other western as well as northern voivodships, albeit with these being concentrated around urban agglomerations (in other parts of the country too). The spatial differentiation to the shares working in both productive and service-related non-agricultural divisions is very similar.

When it comes to the employment structure of the rural population, the share of agricultural and non-agricultural (including industrial and construction-related), as well as service-related, functions, will be shaped in an analogous manner in spatial terms.

RESEARCH PROCEDURE

Analogous procedures were applied in order that the work done on the state of the spatial and functional structure in 2000 might provide results as comparable as possible with those from studies on the analogous state at the end of the 1980s. This was true of the criteria used in selecting both diagnostic features and the measures thereof describing different functions, and the manner in which measures were normalised, and the method used in determining the

similarity between sets of variables representative of the functions of the different gminas or representative of the different types of functional models of gminas.

As was mentioned above, the changes in the spatial management of rural areas already in place have combined with changes in the way data are collected by the Central Statistical Office to necessitate modifications to the research methods adopted. Thus, for example, the work on the functional structure of rural areas at the end of the 1980s adopted the following as the set of features used in classifying gminas functionally (albeit with account taken of the realism inherent in devising measures thereof, i.e. methodological and statistical availability):

- the percentage share of land that was agricultural,
- the percentage share of agricultural land that had been nationalized,
- the input of labour into agriculture (nos. employed per 100 ha of agricultural land),
- the commercial viability of agriculture (% of global production that is commercial),
- forest cover (% of land under forest),
- the level of tourist/recreational utilisation (no. of overnight accommodation places on tourist and recreational premises per km²),
- the % of the population working outside agriculture),
- the proportion of the professionally active employed in industry and construction,
- numbers commuting to work per 1000 head of population.

The availability of year 2000 data at gmina level allowed for a choice of measures similar to that in 1988 (Table 1). What is important is that the same proportionality between the number of measures pointing to the significance of agricultural and non-agricultural functions was retained.

Tab. 1. Measures and their normalisation (2000 r.)

Measures of features	Classes				
	1 very low	2 low	3 average	4 high	5 very high
% of land area that is agricultural	10-30	30-50	50-70	70-90	> 90
Employment per 100 ha ag. land	1-10	10-15	15-25	25-35	> 35
% of farms producing for market	0-10	10-20	20-40	40-60	> 60
% area that is forest	0-10	10-20	20-40	40-60	> 60
Overnight accommodation places on tourist or recreational premises per km ²	0-1	1-2	2-6	6-10	> 10
% employed outside agriculture	0-20	20-40	40-60	60-80	> 80
% employed in industry or construction	0-10	10-20	20-40	40-60	> 60
No. of non-agricultural economic entities per 10,000 people of productive age	0-500	500-700	700-800	800-1000	> 1000

The normalisation of measures and grouping of study objects (gminas) was done using somewhat modified versions of the 1988 methods. The different measures were thus expressed as normalised measures within five classes. This allowed for each of the studied gminas to be described in terms of 8 numbers of between 1 and 5, i.e. variables.

As with the above studies, the set of variables for each gmina was compared with that for each of the 10 types of model described (Table 2).

Tab. 2. Types-functional models of gminas (units of local government administration)

Types-models	% area taken by ag. land	Employment per 100 ha of agricultural land	% of farms producing for market	% area taken by forests	Overnight accommodation places on tourist and recreational premises per km ²	% employed outside agriculture	% employed in industry and construction	No. of non-agricultural economic entities per 10,000 people of productive age
1	4	3	3	2	2	2	2	2
2	4	5	5	1	1	3	2	3
3	4	5	2	2	1	3	2	5
4	3	3	3	3	3	3	3	3
5	1	3	2	4	1	4	3	4
6	2	2	2	4	2	1	2	2
7	1	4	1	4	5	3	2	2
8	3	3	3	2	5	4	3	3
9	3	2	2	3	1	5	5	3
10	3	4	3	2	2	5	2	5

The result of the classification is the identification of 10 functional categories of rural area.

Characterisation of selected aspects to the spatial structure of rural areas in regard to the influence on basic functions indicate that the ten-year period brought changes of a complex and regionally-differentiated nature to the structures of these functions. This is confirmed by the classification of gminas in connection with the corresponding classification from the end of the 1980s. At that time, there were 14 functional classes capable of being combined into 5 groups from the point of view of one or several defined functions. In contrast, the 2000 situation required the identification of 10 functional classes, which were in turn combined into 5 groups also. The groups are those:

- 1) with a prevalence of agricultural functions (classes 1, 2, 3, 4),
- 2) with equal shares of various functions (5),
- 3) with a prevalence of forestry (6, 7),
- 4) with a prevalence of tourist-related and recreational functions (8, 9),
- 5) with a prevalence of non-agricultural or urbanised functions (10).

The smaller number of functional classes is mainly the result of the liquidation of the State Farms and the exclusion from use of the "socialised" cooperative-owned land. In connection with this, the share of "socialised" agricultural land was not taken account of in the classification, and neither was commuting to work - on account of a lack of gmina-level statistical data. For this and other analogous reasons (e.g. the closure of industrial plants and a decline in the level of employment of rural people in industry), it was not possible to separate out the functional class comprising gminas in which industrial functions predominated. Any possible gminas of this kind found themselves in group E, that in which there was a prevalence of non-agricultural or urbanised functions.

FUNCTIONAL CLASSIFICATION OF GMINAS

Group A comprised four functional classes of gminas in which agriculture prevails. These are relatively the most numerous and occur across the country, if with most of the main concentrations being in eastern and central parts as far south as the Kielce, Wielkopolska and Kujawy regions. What are represented here first and foremost are the so-called "agricultural farms" (on which incomes from agricultural activity constitute more than 50% of total income), as well as a proportion of other types of farms, e.g. agricultural + other employment and farms held by pensioners. Agriculture in this sense is one of the different types representing a developmental sequence from traditional agriculture to that based around the market. Gminas from the different classes differ in the level of this development, as measured *i.a.* by the intensity of labour inputs and the degree to which farms are commercial, as well as from the points of view of the type and share of associated functions.

Gminas of class 1, in which limited-input agriculture of minimal commercial potential is associated with a weak share of other functions, occur mainly in the north-east. In general this is an agriculture employing traditional means of management. It is characterised by average farm size, as well as small or moderate labour inputs (mainly up to 25 individuals per 100 ha of agricultural land), generally limited or average commerciality and average results as regards output (where this is measured in terms of land productivity and the degree to which this is commercially viable). A rather more intensive and productive agriculture, semi self-supplying occurs mainly in Eastern Pomerania and Mazowsze, as well as in the east-central parts of the Lublin region.

In turn, gminas with large inputs of labour and agriculture of greater commercial viability (in class 2) are generally concentrated around urban agglomerations, albeit with the agricultural functions often accompanied by others, such as the residential in the case of the population not connected with these gminas in relation to the place of work, or functions in shore-term recreation, different non-agricultural activities, etc. The so-called suburban agriculture is characterised by major inputs of labour and capital, as well as a high level of

productivity and commercial viability. It generally specialises in plant production (fruit, vegetables and flowers). Agriculture focused on the direct needs of an urban market also occurs in other gminas, and so was assigned to other functional classes. In particular, since the time Poland gained associate status with the EU (1992), enhanced imports of agricultural products left Polish agriculture (and especially the commercially-viable suburban type) experiencing ever greater problems with demand for its own products. There was thus a decline in the income it also was capable of generating. At the same time, these areas saw a development of activity outside agriculture, something which led to a fall in the relative significance thereof within their functional structure.

Included in the same functional class (2) are gminas in which agriculture is of relatively high commercial viability and intensity – thanks mainly to inputs of capital. Agriculture is represented first and foremost by farms regarded as commercial or semi-commercial, and maintaining themselves primarily thanks to agricultural activity. The agricultural functions are often accompanied by activity in the servicing of farming or the processing of its output. Gminas with such a structure are mainly present in Wielkopolska, the Kujawy and Żuławy regions, the Silesian Plain and northern Mazowsze.

Occurring alongside the gminas included in classes 1 or 2 (albeit at differing frequencies in different parts of the country) are the class-3 gminas whose functional structure allows them to be considered transitional or similar to one (1) or the other (2). This means that in them the agricultural function (represented by low-intensity farming of limited commercial viability, or else more intensive and commercially-viable) prevails, correspondingly in association with the functions characteristic of classes 1 or 2. This is a functional category of rural areas that was not present at the end of the 1980s, though a harbinger of it had appeared in the form of the small number of gminas whose functional structure could be regarded as transitional between two of the defined classes. This category of rural areas (class 3) should thus be the subject of more detailed research allowing for the determination of their functional specifics.

At the end of the 1980s, the commonest type of gmina present in the south-east (which was at that time characterised by the commuting of the populace to work) was that in which agriculture (principally fragmented, self-supplying and associated with dual occupations) prevailed, while residential functions also played their part. Ten years on, and these areas had shaped themselves into gminas of functional class 4, in which the agriculture prevalent was the specific so-called "social" type, while there was also a role for non-agricultural (and to some extent residential) functions, thanks to a confinement of the habit of commuting to work. The "social" agriculture producing to meet the own needs of inhabitants drawing most of their income from non-earned sources (i.e. pensions) is met with very frequently where agriculture has a fragmented agrarian structure and a high (over 10–20%) share of agricultural land taken by plots that are not farms (i.e. of less than 1 ha). This means in the south-eastern part of the country. Gminas of an analogous functional structure, often with a significant

role played by worker-farmer farms that are self-supplying or of limited commercial orientation, are also represented in other parts of the country.

The gminas included in class 5, in that there is no clear prevalence of defined functions, occur mainly in the northern and western parts of the country – places in which the nationalised agriculture was predominant in the 1980s. The complex functional structure of these gminas was primarily shaped by the demand for non-agricultural activity in services or production (e.g. in near-border areas, in Wielkopolska), or rather on account of a decline in the significance of productive agriculture (as in Pomerania and, Warmia-Mazury). This is mainly the result of the closure of the former State Farms and the failure of new users – mainly of large-scale private farms – to take up the old level of production in full. Attesting to this is the very high share of fallows among agricultural land. The complex functional structures of gminas (5) may also result from the overlap of the effects of increased saturation by businesses (including farms) engaging in non-agricultural activity, as well as a fall in the output and profitability of agriculture.

There may also be gminas in which a lack of prevalence of given functions (such as the agricultural) is only the result of their degradation, and of a consequent relative increase in importance within the functional structure of functions developing previously (forestry, tourism, recreation, etc.).

The next two functional categories of rural areas (6, 7) are characterised by the significant role played by forests (which cover more than 40–60% of the area), as well as by a very small or small area of agricultural land. These differ not so much in the intensity of management or in the ownership structure – as the forests are mainly state-owned, while farmland is either in the private hands of individual farmers or leased from the Treasury Agricultural Property Agency – as in the nature and level of development of the accompanying functions. Thus category (class) 6 features forestry with a share of non-agricultural functions of different types from the residential or tourist/recreational (e.g. in the Bieszczady Mountains, eastern Pomerania and the Świętokrzyskie Mountains) through to the service- and trade-related in borderland areas, especially the Lubuskie voivodship. In contrast, functional class 7 has forestry with the participation of agriculture in the form of individually-owned farms, as can be observed mainly in the Suwałki Lakeland, the Carpathians and the Kazubry region, or else with agriculture primarily in the form of large-scale farms on formerly State-Farm land.

Gminas in which forestry prevails are very diverse from the point of view of the structure of co-occurring functions, as well as that of the state of the forestry itself (beginning with stand and age structure and going all the way across to state of health and associated level of degradation of forests). Years of treating forests as a source of raw materials first and foremost have combined with effects of air, water and soil pollution by domestic and foreign industries to threaten the existence of much of the forest (in fact to a quarter of the entire forest area in the mid 1990s). In the last several years, the state of forests has

improved somewhat, while the area they occupy increases from year to year. This has mainly reflected the closure of restructuring of industrial plants, as well as a rise in outlays on environmental protection and an increase in the area of formerly agricultural being afforested (mainly in the north-west). Also not without significance is the rise in society's awareness of the importance of forest functions other than the purely production-related.

The next functional classes of rural areas (8 and 9) stand out in the high level of development of the tourist-related and recreational functions (generally with 10 and more overnight accommodation places per km²). As in the case of forestry, what distinguished them is the different type of accompanying functions. Thus functional category 8 is characterised by a share of forestry (and to some extent agriculture – if of relatively large inputs of labour and self-supplying or of limited commerciality) alongside the touristic-recreational. Gminas with such a functional structure are mainly present in the Carpathians and the Suwalki Lakeland, as well as sporadically in other areas, very often in the vicinity of gminas with a large share of their area taken by forest. In contrast, functional category 9 has the tourist and recreational function augmented in general by development of non-agricultural functions be these service-related or residential, or to a limited extent also related to agriculture or forestry. This category is present first and foremost in coastal areas and the Mazurian Lakeland, in the Sudetic Mountains and occasionally in the vicinity of the larger cities.

Gminas characterised by the development of the tourist-related and recreational functions thus mostly occur in traditional tourist areas, be they coastal, in the Mazurian Lakeland and eastern Pomerania, or in the Carpathian or Sudetic Mountains. Recent years have brought a strong development of agritourism, though farms of this profile are spread across different gminas and are not yet having a clear influence on their functional structure.

A specific class (10) is formed by gminas in which non-agricultural (including urbanised) functions prevail. The functional structure has here been shaped under the direct influence of urbanisation processes and a major growth in economic activity outside agriculture, including on farms themselves. This activity, which is developing across the countryside (though especially in the west) goes a long way to compensating for the regression or halting of industrialisation processes which mainly reflect the restructuring of industry, and especially that of the industrial districts that also take in rural areas. The result has been progress with a kind of deconcentration of gminas that previously had prevalent techno-productive and industrial functions (once present mainly in the Upper Silesian, Wałbrzych, Staropolski, Tarnobrzeg and Belchatów industrial districts, etc.), as well as an enhancement in their functional structure by other (productive or service-related) non-agricultural activities. Gminas in which the functions outside agriculture prevail are thus present in greater concentration in the north-western and south-western parts, as well as around the larger urban agglomerations, mainly as urbanised gminas. As agriculture (and even its special-

ised city-hinterland form) has become less profitable, while the prices of land for non-agricultural purposes have risen, greater and greater significance has been assumed by functions outside agriculture, notably the residential, recreational, service-related and productive – as is attested to by growth in the number of business entities engaging in non-agricultural activity. In the satellite gminas, a favourable factor has been costs much lower (especially as regards labour) than in the adjacent large cities.

Gminas whose functional structure has been shaped under the direct influence of urbanisation and industrialisation are generally highly transformed from the socio-cultural and settlement-production points of view, as well as in regard to the state of the natural environment. They in fact include semi-urbanised areas.

CONCLUSIONS

The functional classification carried out for rural areas in 2000 allowed for the distinguishing of 10 functional classes combined into 5 groups. Among these are areas in which the agricultural function prevails, areas with an equal contribution made by several different functions, areas in which forestry prevails, or tourist or recreational functions, or areas in which the main functions are either outside agriculture or connected with urbanisation.

The analysis of the functional differentiation to rural areas in 1988 and 2000 revealed that areas in which the agricultural function prevailed or participated had been characterised by a decline in the productive and market significance of that agriculture. In contrast there had been a rise in importance when it came to the supplying of rural inhabitants in food. In this regard, there are major differences between the rural areas of western Poland and of the East. This is connected, not only with the level of development of agriculture, but also with the differing level of overall socioeconomic development, including the level of education in the populace, degree of urbanisation and provisioning in infrastructure. The greater the latter are, the more rapid also the development of non-agricultural activity in rural areas – something that finds reflection in the increased complexity of functional structure.

The functional classification of rural areas shows that the most recent period of over ten years has brought relatively major, and regionally very disparate, changes in functional structure. Furthermore, the cognitive research results are accompanied by methodological experience indicating the need for improved criteria, selections of features by which to represent different functions and methods by which they may be associated. To put it plainly, the ongoing changes in the spatial structure of rural areas and their management combine with the need to account for non-productive functions of the principle socioeconomic activities of rural areas (agriculture and forestry) to necessitate a devising of new measures of these areas' development and an improvement in methods for their functional classification.

The first part of the paper discusses the importance of the research and the objectives of the study. It also provides a brief overview of the methodology used in the study.

The second part of the paper presents the results of the study. It discusses the findings and their implications for the field of research.

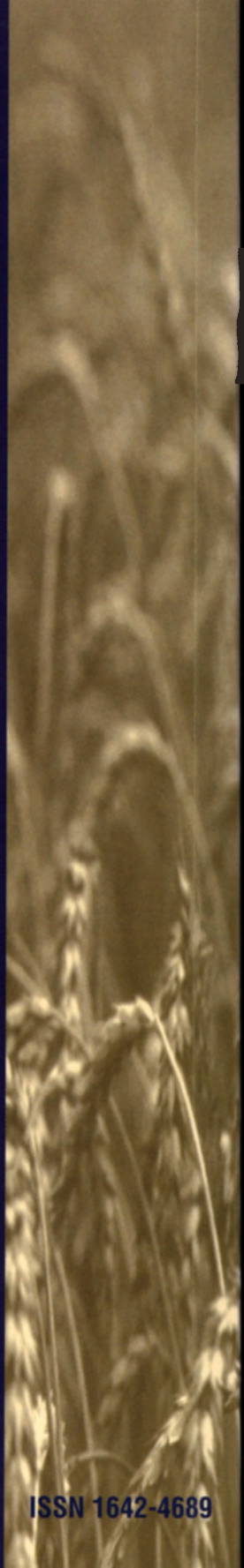
CONCLUSIONS

The study has shown that there is a significant relationship between the variables studied. The results suggest that the model proposed is a good fit for the data.

It is concluded that the findings of this study have important implications for the practice of the profession. Further research is needed to explore the relationship between the variables in more detail.

The authors would like to thank the following individuals for their assistance and support during the course of the study: [Names of individuals]

The authors also wish to express their appreciation to the funding agency for providing the financial support for this research project.

Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce Studia Obszarów Wiejskich - tom 3